

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Жанна Колоїз

Протокол № _____

« ____ » _____ 2023 р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 2023 р.

РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ
В НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Кваліфікаційна робота студентки групи
УПФм-22 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література),
додаткової спеціальності – 053 Психологія
Вербицької Ольги Геннадіївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Шарманова Н. М.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2023

АНОТАЦІЯ

Вербицька О. Г. Реалізація соціокультурної змістової лінії в навчанні української мови профільної школи : кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2023. 95 с.

У кваліфікаційній праці досліджено специфіку реалізації соціокультурної змістової лінії в процесі опанування української мови у профільній школі. З'ясовано особливості структурування навчального матеріалу відповідно до кожної із заявлених у чинній програмі з української мови змістових ліній. Зasadничим поняттям для ґрунтовного студіювання визначено соціокультурну компетентність та соціокультурний компонент.

Висвітлено лінгвістичні й лінгводидактичні засади вивчення паремій у контексті реалізації соціокультурної змістової лінії, звернено увагу на той факт, що прислів'я і приказки є особливими мовними знаками і типом тексту, що транслиують національну культуру, світогляд народу, сприяють духовному розвитку особистості, вихованню патріотизму, любові й поваги до рідної мови та країни тощо. Розглянуто таку лінгвістичну категорію, як текст, що є одним з основних засобів реалізації соціокультурної змістової лінії у процесі навчання української мови у профільній школі.

У результаті опрацювання мовознавчої теорії та лінгводидактичних розвідок створено методику роботи з лінгвістичним (паремійним, текстовим) матеріалом, що забезпечує реалізацію соціокультурної змістової лінії. Розроблено систему вправ і завдань для використання на уроках української мови, а також змістове наповнення тематичних позакласних заходів.

Ключові слова: соціокультурна змістова лінія, соціокультурна компетентність, соціокультурний компонент, паремія, текст, метод навчання, принцип навчання, позакласна робота.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТОВИХ ЛІНІЙ ПРОГРАМИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	11
1.1. Характеристика змістових ліній навчальної програми профільного рівня	11
1.2. Соціокультурна змістова лінія на уроках української мови у профільній школі	17
1.3. Лінгвістичні й методичні засади вивчення паремій у контексті реалізації соціокультурної змістової лінії	21
Висновки до першого розділу	33
РОЗДІЛ 2. СТАН РОЗРОБЛЕНОСТІ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЦІ	36
2.1. Аналіз чинних програм, підручників у контексті наукової проблеми	36
2.2. Текст як провідний засіб реалізації соціокультурної змістової лінії у процесі навчання української мови	51
Висновки до другого розділу	58
РОЗДІЛ 3. УПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	61
3.1. Формування соціокультурної компетентності учнів старшої школи у процесі впровадження соціокультурної змістової лінії	61
3.2. Система вправ і завдань для реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови	63
3.3. Робота з паремійним матеріалом у системі формування соціокультурної компетентності учнів у позаурочний час	68
Висновки до третього розділу	71
ВИСНОВКИ	73

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87
ДОДАТОК А	88
ДОДАТОК Б	91
ДОДАТОК В	93

ВСТУП

Актуальність роботи. Соціокультурний досвід і знання українського народу передаються з покоління в покоління, формуючи своєрідну основу історичної пам'яті та наповнюючи ціннісним змістом зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Подібні світоглядні орієнтири знаходять своє відображення в політико-економічних векторах розвитку, соціокультурних течіях і напрямках, а також у різноманітних галузях гуманітарної царини.

Окреслена тенденція впливає на оновлення сучасної освітньої парадигми в Україні, тому особливо важливо зосередити увагу на розвитку особистісного потенціалу учнів та їхніх соціальних перспектив. Питання формування соціокультурної компетентності учнів у закладах загальної середньої освіти, а отже, комплексного та ґрунтового впровадження соціокультурного змісту у навчання української мови у профільній школі, набувають своєї актуальності й поетапного вивчення. Про це свідчать законодавчі документи МОН України, що з'явилися в системі освіти за останні роки, а саме Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2019 р. у новій редакції), Концепція Нової української школи (2016 р.), у яких зроблено акцент на необхідності підвищити якість освіти шляхом розвитку компетентностей, з-поміж яких чільне місце належить соціокультурній.

До питань розвитку компетентностей у методиці навчання української мови зверталися М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, О. Караман, С. Караман, Т. Мельник, В. Новосьолова, С. Омельчук, М. Пентилюк, Л. Попова, Н. Подлевська, А. Ярмолюк та ін. Соціальну компетентність вивчали В. Александрова, Н. Бондаренко, В. Вітюк, Л. Гонтова, Г. Корицька, О. Кочерук, О. Огієнко. До поняття «соціокультурна змістова лінія» дотичні праці О. Горошкіної, І. Гудзик, Д. Кобцева, О. Кучерявої, М. Проць, О. Варецької та ін.

Потужним засобом для формування соціокультурної компетентності є розділ «Фразеологія української мови», у межах якого вивчають сталі звороти, одиниці пареміології (прислів'я та приказки, афоризми, каламбури) тощо. Однак традиційні методики навчання, зосереджуючись на структурному вивченні усталених мовних конструкцій, недостатньо уваги приділяли функційним можливостям, використанню їх у практиці спілкування. Урахування комунікативно-функційних характеристик та культурно самобутньої семантики дасть поштовх свідомому засвоєнню цих мовних одиниць, отримати мовні навички, необхідні для успішного спілкування. На підставі цього можемо стверджувати, що одним із важливих завдань українськомовної освіти у старших класах загальноосвітніх навчальних закладів є набуття соціокультурного досвіду, утіленого в пареміях української мови.

Теоретичне підґрунтя для дослідження паремійного фонду відзначимо у працях Н. Ворони, Л. Гнатюк, Н. Дзюбак, З. Дубровської, О. Дуденко, В. Калько, Ж. Колоїз, Т. Космеди, Н. Малюги, Н. Мельник, В. Мокієнка, Т. Осіпової, Ю. Полетаєвої, Л. Скрипник, В. Ужченка, Н. Шарманової та багатьох інших.

Попри вивчені й оприлюднені ґрунтовні результати досліджень з проблеми соціокультурної компетентності, соціокультурної змістової лінії, лінгводидактичних засад засвоєння окремих розділів мовознавчої галузі усе ж таки можемо констатувати, що поза увагою науковців і практиків залишається методика формування цієї компетентності в підлітковому віці, тобто в період навчання у профільній школі. Важливо також сфокусуватися на потребі суспільства в соціально компетентнісній, розвиненій особистості, а також у вирішенні відповідних завдань повною мірою, а не фрагментарно. Можемо констатувати наявність вагомого соціокультурного потенціалу української мови загалом і пареміології зокрема та одновекторність засобів його реалізації в освітньому процесі сучасної профільної школи.

Важливість й актуальність зазначеної проблеми, її суспільно-освітнє значення, однобічна розробленість навчання фразеології у лінгводидактичних студіях, аналіз чинних програм і підручників для профільної школи зумовили вибір теми кваліфікаційної наукової праці – **«Реалізація соціокультурної змістової лінії в навчанні української мови профільної школи».**

Мета роботи полягає в розробленні методики формування соціокультурної компетентності учнів та учениць профільної школи у процесі навчання української мови засобами фразеології й пареміології.

Мета дослідження спрогнозувала такі **завдання**:

- 1) ознайомитися з лінгвістичними, педагогічними, методичними джерелами з наукової проблеми;
- 2) визначити теоретичні засади реалізації соціокультурної змістової лінії у шкільному курсі української мови;
- 3) проаналізувати чинні програми й підручники щодо реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови у старших класах;
- 4) розробити систему завдань і вправ, які б урахували особливості соціокультурної змістової лінії в освітньому процесі за допомогою одиниць фразеології та пареміології.

Об'єкт наукової роботи – процес реалізації соціокультурної змістової лінії під час опанування курсу української мови та формування соціокультурної компетентності учнів старшої школи закладів загальної середньої освіти.

Предметом кваліфікаційної праці є методика формування соціокультурної компетентності в процесі реалізації соціокультурної змістової лінії в навчанні фразеології у профільній школі.

Виконання визначених завдань може бути здійснено за допомогою таких **методів** дослідження:

- теоретичний аналіз наукової літератури з лінгвістики, лінгводидактики, педагогіки;

- узагальнення й систематизації теоретичних та емпіричних знань задля наукового обґрунтування, уточнення поняття «соціокультурна змістова лінія», «соціокультурна компетентність»;
- структурно-функціональний метод задля з'ясування змісту, структури та функцій соціокультурної компетентності як лінгводидактичної проблеми та визначення освітньо-виховного потенціалу мовних одиниць;
- систематичний огляд сучасних програм і підручників профільного рівня з метою визначення ефективності включення соціокультурної тематики у викладання української мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що описано й проаналізовано наукові засади формування соціокультурної компетентності учнів старшої школи на матеріалах уроків з вивчення паремійного корпусу української мови, шляхом опрацювання текстів соціокультурної тематики; здійснено розгляд суті соціокультурної змістової лінії, соціокультурної компетентності крізь призму понять культурного й соціального контекстів; обґрунтовано добір методів, прийомів, принципів організації уроків української мови на профільному рівні у процесі реалізації соціокультурної змістової лінії.

Теоретична значущість магістерської праці полягає в системному аналізі проблеми реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках вивчення фразеології української мови та формуванні соціокультурної компетентності в учнів профільної школи.

Практичне значення кваліфікаційної роботи вбачаємо в можливості використати основні положення та отримані практичні результати в освітньому процесі загальноосвітніх закладів середньої освіти на уроках української мови у старших класах, і зокрема для розроблення системи вправ і завдань для роботи на уроках і в позаурочний час, вивчення дисципліни «Методика навчання української мови» студентами-філологами в закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Участь у конференціях: III International Interdisciplinary Conference «Language, Business and Law,

Intercultural Communication: Challenges of Today» (26–27 квітня 2022 р., Національний університет біоресурсів і природокористування України); III International Conference «Languages for Specific Purposes and Ways of Instruction and Acquisition: Innovative Approach» (28–29 квітня 2022 р., Національний університет біоресурсів і природокористування України); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми дослідження української мови й методики її навчання в закладах загальної середньої та вищої освіти» (16–17 лютого 2023 р., Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка); Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Не розум від книг, а книги від розуму створились» (присвячена 300-літтю від дня народження Григорія Сковороди)» (28 лютого 2023 р., Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка); III Міжнародна науково-практична студентсько-учнівська конференція «Мовні виміри світу» (20 квітня 2023 р., Житомирський державний університет імені Івана Франка); Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики (11 травня 2023 р., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); Наукові читання молодих дослідників до Дня слов'янської писемності (17 травня 2023 р., Криворізький державний педагогічний університет); Міжнародна науково-практична конференція «Менеджмент у сучасному закладі освіти: проблеми, пошуки, перспективи» (25 травня 2023 р., Навчально-науковий інститут педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка).

За темою опубліковано статтю: Отрошко О. Г. Українські паремії як засіб формування духовної сфери особистості учнів. *«Не розум від книг, а книги від розуму створились» (до 300-ліття від дня народження Григорія Сковороди)»* : зб. тез за матеріалами Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 28 лютого 2022 року) / упор. : Т. Скуратко. Тернопіль, 2023. С. 60–63.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота має у своїй структурі вступ, три розділи та підрозділи до них, висновки до кожного розділу та загальні висновки, список використаної літератури, що містить 102 позиції та 3 додатки. Повний обсяг наукової праці – 95 сторінок, із яких –75 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТОВИХ ЛІНІЙ ПРОГРАМИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

1.1. Характеристика змістових ліній навчальної програми профільного рівня

Сучасний суспільний запит на соціально активну, інтелектуально розвинену особистість, здатну до творчого мислення, з посиленням мовним чуттям, із вираженим мовним смаком, яка усвідомлює свою мовну поведінку, ставить перед філологічною освітою завдання підготувати саме такого учня чи ученицю. Науковці одностайні в думці про те, що українська мова є світоглядною дисципліною, яка покликана сформувати систему цінностей, ґрунтовану на національних інтересах своєї країни, почуттях патріотизму, громадянської честі й гідності, соціальній відповідальності з опертям на знання й повагу до історії, культури, духовної спадщини, суспільної активності попередніх поколінь української нації.

У зв'язку із цим слушно зазначає Г. Корицька: «Соціокультурна спрямованість шкільних уроків та урізноманітнення форм і засобів освітньої діяльності сприяють патріотичному вихованню підростаючого покоління» [47, с. 157].

Задля реалізації освітньої мети профільного навчання української мови зміст "навчального матеріалу програми структурується з урахуванням тісно взаємопов'язаних чотирьох змістових ліній: лінгвістичної, мовної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній» [73, с. 17]. Згідно з чинною навчальною програмою, кожна з цих ліній надає набір знань, навичок та здібностей, які сприяють розвитку розмовної особистості учня. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти трактують функції кожної дисципліни відповідно до компетентностей, якими учні повинні оволодіти в першу чергу [32].

Насамперед варто звернути увагу на лінгвістичну змістову лінію, спрямовану на таке: «формувати і розвивати мовно-мислинневі здібності й уміння учнів і учениць опрацьовувати теоретичні основи мовної структури; використовувати творчий доробок учених-мовознавців, діячів культури та відзначення їх як зразкових мовних особистостей; виробити уміння аналізувати мову художніх і фольклорних творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати творчі завдання; ознайомити з методикою науково-дослідницької роботи із етнолінгвістики, лінгвокультурології, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства» [73, с. 17]. Лінгвістична змістова лінія представлена насамперед шкільним курсом мовної освіти, яким мають оволодіти учні задля поліпшення свого мовлення, адже в ній подано основні теоретичні відомості, мовознавчі поняття, окреслено обсяг роботи, необхідний для оволодіння нормами сучасної української літературної мови.

Мовна змістова лінія передбачає здобуття систематичних знань про мову необхідне для розвитку мовних навичок людини, що дає їй змогу висловлювати свої думки та почуття. Згідно з програмою вона являє собою «системний виклад сучасної української літературної мови з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків [73, с. 18]. Як бачимо, призначення мовної змістової лінії можна визначити під час засвоєння здобувачами освіти знань про мову і формування на їх ґрунті відповідних умінь і навичок як засобу пізнання, усвідомлення фактів дійсності, спілкування, самовираження, що й забезпечує реалізацію мовної компетенції.

На думку О. Горошкіної, мовна змістова лінія має бути структурованим викладом структурної семантичної теорії з урахуванням усіх внутрішньорівневих, міжшарових та міжпредметних зв'язків. У такій ситуації основними факторами мовлення стають семантичні та функціональні аспекти, що дозволяє приділяти більше уваги значенню та функції мовних одиниць. [24, с. 184].

Тісно пов'язаною із мовною змістовою лінією є мовленнєва, або комунікативна лінія, яка забезпечує «формування мовленнєвої компетентності шляхом формування та вдосконалення вмінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності, як-от: аудіювання, читання, говоріння, письмо [73, с. 18]. Це також демонструє певну готовність вирішувати особисті та соціальні проблеми на уроках української мови.

У межах профільної школи ця змістова лінія є істотно оновленою, особистісно орієнтованою, адже особистість учнів та учениць перебуває в центрі педагогічної роботи, на неї здійснюється максимальний вплив, покликаний забезпечити вдалий процес комунікативної взаємодії: навчити здобувачів освіти гарно володіти мовою можна лише під час мовлення. А відтак, йдеться про формування компетентного мовця, здатного реалізувати свої комунікативні прагнення всіма мовними засобами. На думку Н. Шарманової, компетентнісний підхід пов'язаний з особистісно-орієнтованим підходом до навчання та діяльнісним підходом, оскільки в його основі лежить особистість учня і реалізується та перевіряється лише тоді, коли конкретний учень виконує певний набір поведінкових дій. Цей підхід вимагає трансформації змісту освіти – від моделі, яка існує об'єктивно для всіх учнів, до суб'єктивних результатів конкретного учня [85, с. 41].

У зв'язку із цим зважаємо та те формулювання мовленнєвої змістової лінії, яке подане у Програмі з української мови профільного рівні навчання. Так, в освітньому документі зазначено, що ця змістова лінія має на меті розвивати здатність переконувати, протистояти аргументам інших людей, підтверджувати свою позицію доказами, цілеспрямовано досліджувати різноманітні джерела та критично оцінювати їхню надійність [73, с. 17]. Навчання мотивується логічним взаємозв'язком мовної та мовленнєвої змістових ліній, який може бути досягнутий, по-перше, через контакт із реальними ситуаціями спілкування, а по-друге, процес відпрацювання ситуацій на створення діалогічних речень з підручника сприяє закріпленню вивченого мовного матеріалу [16, с. 92].

Звертаємо увагу, що під час реалізації мовленнєвої змістової лінії важливим завданням є навчити учнів аналізувати мову персонажів і виступи видатних історичних діячів, а також робити висновки з їх читань чи розмов тощо [91, с. 68]. Окрім того, досить сучасними й актуальними, на нашу думку, є завдання, які дають можливість вивчати особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів, що викликать посилені інтерес у молоді, активізують навчально-пошукову діяльність.

У результаті навчальної діяльності здобувачі освіти мають оволодіти основними різновидами публічних виступів, зокрема створювати власні висловлення, монологи, дискусії, полеміки, дебати, що зі свого боку спонукає їх не тільки продукувати зв'язні тексти, але й проявити навички, пов'язані із редагуванням уже створених текстових зразків. Не менш показовою є спрямованість цієї змістової лінії на «створення психолого-педагогічних умов і завдань, що покликані конструювати виступи, діалоги і полілоги, а також уможлиблюють готовність розв'язувати проблеми особистісного і суспільного характеру» [80, с. 58].

Особливе зацікавлення викликає соціокультурна змістова лінія, вивчення якої й складає науковий інтерес у межах нашого дослідження. Ця змістова лінія є інтегративною і реалізується в системі таких навчальних предметів, як народознавство, соціолінгвістика, лінгвістика, мовознавство, тексти й усні висловлювання, що відображають етнічну культуру українців та презентують кращі зразки світової культури, зорієнтовані на громадянське і патріотичне виховання, утвердження цінностей і норм суспільної поведінки та формують відповідальність за свою поведінку та міжособистісні стосунки [90, с. 68]. За таких умов важливо звернути увагу на розвиток духовних й моральних якостей особистості, з якою напряду пов'язані такі поняття, як-от: патріотизм, морально-етичні переконання, ставлення до власної національної історії, культури, традицій, до розуміння категорій «прекрасне / потворне», «добро / зло», «гуманний / антигуманний» тощо.

Соціокультурна змістова лінія є засобом узгодження національних і загальнолюдських культурних і духовних цінностей, міжпоколінних, міжстатевих і міждержавних відносин, сприяють естетичному, морально-етичному розвитку особистості, засвоєнню нею норм, що органічно інтегруються в суспільство [70, с. 140].

У межах реалізації соціокультурної змістової лінії основна увага приділяється збагаченню словникового запасу кожного студента в рамках соціокультурного змісту. Звичайно, акцент також робиться на розвитку навичок історико-культурного коментування національно-культурної лексики, проведення етнографічних та соціолінгвістичних досліджень та укладання етнолінгвістичних альбомів за етнографічними регіонами України. Важливим аспектом в такому контексті навчальної роботи є навчання учнів навичкам вилучення соціокультурної інформації з різних джерел, освоєння різних методів збору, узагальнення та систематизації лінгвокультурної інформації, підготовки тематичних екскурсій, організації зустрічей, олімпіад, вікторин, ігор, конкурсів, а також створення тематичного словника-тезаурусу [73, с. 81].

Згідно з державними стандартами, діяльнісна або стратегічна змістова лінія реалізується паралельно в мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях та збагачується прагматичною лінгвістикою. Згідно з чинною навчальною програмою, ця змістова лінія «спрямована на оволодіння учнями стратегіями, що визначають їхню мовленнєву діяльність, соціальну і комунікативну поведінку, розв'язання життєвих проблем і формування вмінь виконувати мовленнєві справи» [73, с. 18]. Т. Груба вважає, що реалізація цієї змістової лінії забезпечує розуміння комунікативно-діяльнісного підходу, який передбачає засвоєння комунікативних функцій мови на основі участі учнів у спілкуванні з конкретними цілями, стимулюючи таким чином моделювання різноманітних ситуацій спілкування, сприяючи формуванню комунікативних комунікаційних ситуацій. в тому числі професійний стан [29, с. 67].

Роль діяльнійшої змістової лінії виявляється в удосконаленні загальнопізнавальних, організаційних, контрольних-оцінних, креативних, ціннісних орієнтацій та оволодінні стратегіями визначення оптимізації мовленнєвої діяльності для розв'язання навчальних завдань і життєвих проблем (стратегічна компетентність). Ця змістова лінія реалізується в процесі роботи над вивченням освітнього матеріалу мовної, мовленнєвої і соціокультурної змістових ліній, а також з використанням інтелектуального, операційного і ціннісного змісту, набутого на інших предметах. На реалізацію діяльнійшого змісту не виділяється окремий час [78, с. 61].

Очевидно, що велике значення в оволодінні мовленнєвою культурою має систематичний розвиток мисленнєвих здібностей учнів та учениць у процесі навчання української мови, а це означає оволодіння основними мисленнєвими прийомами і методами, розуміння здобувачами освіти власної пізнавальної діяльності.

Отже, кожна змістова лінія передбачає формування навичок і здібностей, які сукупно повинні реалізувати основну мету мовно-літературного навчання, а саме: формувати комунікативну компетенцію учня. Проаналізувавши змістові лінії навчальної програми, запропонованої Міністерством освіти та науки України, з української мови для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів (Т. Груба, Л. Мацько, О. Семенов, Т. Симоненко), ми визначилися з наповненням навчального матеріалу відповідно до кожної лінії окремо, тими вміннями і навичками, які повинні опанувати учні під час реалізації тієї чи тієї змістової лінії.

Не викликає заперечень думка про те, що наскрізні змістові лінії забезпечують систему знань, умінь і навичок, що сприяють формуванню мовної особистості учня. Окрему посилену увагу звертаємо на соціокультурну змістову лінію, особливості її втілення у процесі вивчення української мови у старших класах загальноосвітніх навчальних закладів.

1.2. Соціокультурна змістова лінія на уроках української мови у профільній школі

У сучасній українській школі мовну освіту можна розглядати як певний соціокультурний феномен, адже саме мовні одиниці здатні акумулювати соціокультурне значення, у зв'язку з цим особливої значущості набуває активна освітня робота здобувачів і здобувачок освіти з виявлення соціокультурної інформації в навчальному матеріалі, здебільшого в тексті. Методичне підґрунтя соціокультурного напрямку в освітній діяльності передбачає поетапне розширення соціокультурних і лінгвокультурологічних знань учнів і вироблення вмінь застосовувати ці знання у своєму подальшому житті та навчанні. Як зазначає О. Кучерук, одним із змістових компонентів системи навчання української мови є соціокультурна лінія, метою якої є, зокрема, орієнтування учнів у виборі пізнавальних і комунікативних стратегій у різних соціокультурних ситуаціях та гідна поведінка в сучасному українському суспільстві [53, с. 5].

Як визначає Н. Бондаренко, соціокультурна змістова лінія ґрунтується на соціальних, когнітивних і культурних функціях мови і відображає взаємозалежність "людина-суспільство-мова-знання-культура", включаючи вивчення мови в контексті приватного і суспільного життя, накопичені в ній знання, створену і відображену в ній культуру і зв'язок з культурною спадщиною народів світу [12, с. 453–454]. Таким чином, соціокультурна змістова лінія пов'язана з тими відомостями, що мають стосунок до таких понять, як «особистість», «суспільство», «нація», і транслює специфіку цих понять для української спільноти в контексті її національної самобутності й ваги у світовому культурному просторі.

Аналіз наукових і методичних досліджень, спрямованих на вивчення аспектів соціокультурного виміру навчання української мови, свідчить про зростаючий інтерес вчених до поняття «соціокультурної компетентності» як одного з важливих показників формування ціннісних орієнтацій особистості

та її готовності до міжкультурної комунікації в останні роки [100, с. 32–36]. На соціокультурний розвиток учнів звертають увагу як на лінгвометодичну проблему (О. Кучерук), зокрема окремі праці присвячені роботі з текстами соціокультурної тематики на уроках української мови (Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Кучерук, М. Пентилюк, Г. Шелехова, А. Ярмолюк та ін.). Наведемо трактування соціокультурної компетенції, запропоноване А. Ярмолюк, яка вклала у це поняття з точки зору навчання: знання мовних систем і теоретичних відомостей про мовні одиниці, країнознавство, мову і країнознавство, соціально-лінгвістичні знання; здатність співвідносити мовні засоби з завданнями, цілями і умовами спілкування (мовними ситуаціями), уміння організувати мовне спілкування відповідно до соціальних норм і правил поведінки носіїв мови, наявність національної ідентичності для використання мовних засобів, спілкування, практичне застосування набутих соціокультурних знань і навичок [100, с. 32–36].

О. Кучерук розглядає соціокультурну компетентність як здатність регулювати свою діяльність, зокрема мовленнєву, з урахуванням знань про світову, національну та місцеву культуру, правил соціальної поведінки, морально-етичних, естетичних та інших цінностей, досвіду ціннісного ставлення до світу, уміння творити життя в певній мовній спільноті [54, с. 9]. Як бачимо, у цих визначеннях простежується схожий підхід до розуміння соціокультурної компетентності у зв'язку із визначенням окремих компонентів, що формують її значеннєвий діапазон.

А. Ярмолюк зробила загальний аналіз наукового підходу до проблеми соціокультурного розвитку особистості, визначивши складові соціокультурної компетентності:

1) країнознавчий компонент (передбачає знання учнів та учениць про український етнос, риси українського національного характеру, суспільно-державний устрій України, здобутки в освітній, культурній царині, традиції, звичаї й обряди);

2) лінгвокраїнознавчий компонент (визначає здатність сприймати мову у зв'язку з її культуруносною функцією, з національно-культурною специфікою; знаменує собою знання мовних одиниць, зокрема й тих, що мають національнокультурний компонент семантики, а також уміння використовувати їх відповідно до комунікативних ситуацій);

3) соціолінгвістичний компонент (демонструє інформацію про особливості розмовного етикету в країні й невербальну поведінку, уміння й навички здобувачів освіти застосовувати їх у конкретних життєвих ситуаціях, уміння організувати спілкування відповідно до ситуації спілкування, соціальних врегульованих норм, поведінки й соціального статусу учасників комунікативної взаємодії) [100, с. 32–36].

С. Мунтян пропонує розглядати такі компонентами соціокультурної компетентності: 1) загальнокультурний; 2) етнокультурний; 3) соціолінгвістичний та 4) культурознавчий [65, с. 196]. О. Горошкіна у структурі соціокультурної компетентності виокремлює інші компоненти: лінгвокраєзнавчий, лінгвокраїнознавчий, лінгвополікультурний [25, с. 184–186].

У нашій роботі ми також розглядатимемо соціокультурну складову навчання української мови у профільній школі крізь призму розуміння соціолінгвістичного компоненту. За С. Мунтян, вона трактується як розуміння учнем взаємозв'язку між мовою і реаліями суспільного життя та доречне використання мовних одиниць відповідно до стилю і характеру спілкування. Ця компетенція має у своєму складі комплекс знань про семантичні властивості мовних одиниць і виразів, їхній вплив на співрозмовника та навичок і вмінь правильно добирати засоби спілкування відповідно до комунікативної ситуації [65, с. 197]. У подібних комунікативних ситуаціях, на думку дослідників, передбачено такі складові елементи: привітання, застосування певного стилю спілкування, дотримання правил вступу в розмову, її завершення, правил ввічливості, послуговування виразами народної мудрості (фразеологічні одиниці, прислів'я, приказки тощо).

Л. Топчій інтерпретує соціолінгвістичний компонент у зв'язку із розумінням мовних особливостей, соціальних ієрархій, представників різних поколінь, статей, соціальних груп, лінгвістичних стереотипів, ситуаційних стереотипів, комунікативних стереотипів, формулювань мовного етикету, моделей мовної поведінки [86, с. 171].

Аналіз наукової літератури, вивчення думок лінгводидактів щодо соціокультурних компонентів дає змогу визначити шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови у профільній школі:

1) проведення вступних уроків з будь-якої мовної теми, у процесі подання якої надають соціолінгвістичну інформацію, це є умова формування світогляду учня і гарантує шанобливе ставлення до української мови;

2) використання текстів на соціокультурну тематику та аналогій, які формують гуманістичний світогляд і включають аналіз понять, що відображають національні та загальнолюдські духовні цінності, розвиває естетичне почуття учнів та збагачує їхній словниковий запас у процесі вивчення мовних моделей;

3) застосування міжпредметних зв'язків [65, с. 198].

У своїх методичних працях Д. Кобцев зазначає, що розвиток соціокультурної компетентності залежить від ефективної реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови. Важливо також структурувати навчання у міжпредметних зв'язках і посилити роль українознавства в освітньому процесі з метою набуття знань з різних навчальних дисциплін, необхідних для розвитку мови, мовлення, культури і світогляду учнів [43, с. 9].

Зважаючи на позиції лінгводидактів щодо особливостей соціокультурної компетентності варто акцентувати також і на пріоритетних завданнях позакласної роботи з української мови у процесі профільного навчання, яке аналогічно має на меті формувати мовну особистість учнів та учениць, національну мовну свідомість, загальнолюдські цінності, професійні

якості. Сучасна профільна шкільна освіта потребує розробки нових методів організації позакласної роботи з української мови як особливої складової навчального процесу. Вважаємо, що значну роль у цьому процесі відіграють соціокультурні чинники, які впливають на «розвиток світогляду студентів, підготовку їх сприймати себе носіями національних цінностей, усвідомлення ними своєї відповідальності». Як член суспільства з відповідальністю за майбутнє країни; Розуміти культурні норми поведінки, загальноприйняті норми самовираження та їх використання в процесах спілкування; Розвивати вміння використовувати набуті соціокультурні знання, компетенції та навички відповідно до комунікативні ситуації» [1, с. 98].

Отже, соціокультурна компетентність трактується як властивість особистості, яка об'єднує та характеризує теоретичну та практичну підготовленість до соціокультурної взаємодії, що проявляється як свідоме та позитивне ставлення до соціокультурної взаємодії, а також глибокі та міцні знання, уміння та навички. для вирішення соціальних і культурних проблем. Її можна трактувати як наявність усвідомленого та активного ставлення до соціокультурної взаємодії. Соціокультурна змістова лінія передбачає систему методичних орієнтирів, що забезпечують соціокультурний розвиток мовної особистості учнів на профільному рівні навчання української мови.

1.3. Лінгвістичні та методичні засади вивчення паремій у контексті реалізації соціокультурної змістової лінії

Втілення попередньо окреслених складових елементів соціокультурної змістової лінії, векторів роботи вчителя зі здобувачами освіти із використанням різноманітних лінгвоодиниць неможливе без залучення до мовного аналізу паремійного корпусу української мови.

Упродовж усієї історії людства прислів'я та ідіоми відігравали важливу роль у духовному житті різних народів як комунікативні, ідеологічні та естетичні елементи їхньої культури. Паремії, їх жанрові особливості й

класифікація стали предметом вивчення Ш. Барлі, В. Жайворонка, В. Калашника, В. Калько, Ж. Колоїз, Т. Космеди, Н. Малюги, В. Мокієнка, Т. Осіпової, М. Пазяка, М. Шарманової та інших учених. Не викликає заперечень твердження про те, що в освітньому процесі паремії можуть ефективно впливати на формування в учнів моральних цінностей, національно-патріотичних відчуттів, духовних орієнтирів. На нашу думку, знання пареміологічних одиниць, уміння користуватися ними є невід'ємною ознакою мовної культури кожної людини, показником її духовного розвитку.

Насамперед варто звернути увагу на лінгвістичний статут паремій, адже це пов'язано з тим, що визначення одиниць пареміології пов'язане з наявністю різних підходів до визначення меж фразеології. Думка представників, які трактують об'єкт фразеології широко (наприклад, В. Архангельський, В. Виноградов, О. Кунін, Л. Скрипник, В. Ужченко, І. Чернишова), полягає в тому, що об'єктом їхнього інтересу є всі повторювані складні слова. Деякі дослідники розглядають пареміологію як частину фразеології, беручи до уваги загальноновизнані ознаки стійкості, стереотипності та культурного забарвлення паремій [46, с. 9].

Український фразеолог В. Ужченко наголошує, що до фразеології у широкому розумінні включають різні лінгвістичні одиниці, включаючи прислів'я, окремі приказки, вживані вирази, а також стійкі лінгвістичні конструкції, стереотипи та народно-розмовні вирази, такі як традиційні формули привітань, побажань і запрошень, і навіть оригінальні каламбури [87, с. 27]. Учений підкреслює той факт, що фразеологам добре відомі слова М. Шанського, що фразеологізмами можуть вважатися будь-які лінгвістичні одиниці, незалежно від їхнього розміру, структури та значення, якщо вони є надслівними та рекурентними [87, с. 27].

Автори енциклопедії «Українська мова» визначають паремії як народний вислів, виражений реченням або кількома короткими реченнями, що передає основні життєві ситуації та повсякденні діалоги. Таким чином, поняття «паремії» включає прислів'я, ідіоми, загадки, прикмети, «ділові»

приказки, повір'я, «віщі» сни, ворожіння, виклики, загадки, віршики та заклинання. На нашу думку, в найширшому сенсі паремію можна назвати будь-яке явище у фольклорі [88, с. 459].

У вузькому значенні визначає термін «паремія» О. Селіванова, використовуючи його «на позначення стійких відтворюваних одиниць реченневої структури, зокрема прислів'їв» [79, с. 242]. О. Дуденко до паремій також зараховує лише прислів'я, залишаючи приказки поза межами цього поняття [36, с. 3–6]. Згідно з поглядами Ж. Колоїз, Н. Малюги та Н. Шарманової, паремія може бути визнана як одиниця пареміології, яка відрізняється своєрідністю, стійкістю, можливістю відтворення, а також може мати переосмислене або буквальне загальне значення, часто містити навчальний контекст. Цей мовний знак передає конкретну інформацію щодо традиційних цінностей та поглядів, які базуються на життєвому досвіді народу, і може стосуватися типових життєвих ситуацій [46, с. 16]. Крім того, паремії є дискурсивними мовними знаками, що описують певні стереотипні ситуації, події та явища, які є об'єктом мислення. Узагальнюючи риси та характеристики різних окремих подій та об'єктів, паремії створюють своєрідний глобальний образ світу в цілому, схематичне уявлення про всесвіт. Паремія як мовний знак є також вбудованим актом артикуляції, який можна відтворювати в готових формах і комбінувати з іншими знаками [46, с. 24–25].

У лінгвістичних дослідженнях паремії є загальним референтним виразом, що позначає не окрему подію, а узагальнену типову мікроситуацію. Кожне наступне вживання паремійної одиниці спонукає адресата згадати типову ситуацію, в якій вона є демонстративним найменуванням у даній ситуації. Це дозволяє розглядати паремію як стереотипний вираз, що належить до стереотипного висловлювання [50, с. 74].

Характерними рисами паремій є здатність вступати у відношення паронімії, порядковості, мотивованого значення, синонімію, омонімію та антонімію і належить до системи синтаксично-парадигматичних відношень. Однак слід також пам'ятати, що вони належать до фольклору, а отже, можуть

бути визнані текстами з самодостатнім значенням, самостійно вживаними, ситуативними і з трьома структурними планами (мовний план, логіко-символічний план і план дійсності) [88, с. 459].

Говорячи про особливості паремій, Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова вказують на їхній двобічний характер (паремія має як план змісту, так і план вираження), логічну завершеність (становить повне висловлювання), усталеність та відтворюваність у мовленні, здатність до узагальнення, співвіднесеність з актом мовлення (паремія як одиниця мови становить віртуальний комунікативний акт), а також системність [46, с. 26–27]. У своїх наукових працях О. Дуденко визначає такі сутнісні риси паремійної номінації, як-от: оцінність, відтворюваність, стереотипність, асоціативність, ситуативність, розчленованість, вторинність номінації, генералізованість, тривалість, самостійність та інтегрованість [36, с. 12].

Розуміючи дискусійність цього питання, Т. Космеда й С. Колонюк зазначають, що традиційно паремія є одиницею мовної системи, яка аналізується в рамках пареміології, а частково в широкому розумінні до пареміології включають фразеологію. Фразеологія аналізує фразеологічні підрівні мовної системи і враховує всі види мовних зв'язків. На думку деяких науковців, існують підходи, в яких паремії розглядаються як репрезентанти синтаксичного рівня мовної системи [48, с. 21].

Окрім того, Т. Космеда і С. Колонюк у своїй науковій розвідці «Багатоликий статус паремії та аспекти її дослідження» (2022 р.) роблять висновок про те, що на початку XXI століття виникає новий напрям дослідження пареміологічних одиниць з урахуванням поліфункційної комунікативно-прагматичної та дискурсивної парадигми знань. Нам видається слушною думка про те, що «мовці використовують паремії в певній комунікативній ситуації як окремий текст (дискурс), якому притаманні всі ознаки категорії дискурсу, зокрема: цілісність, інформативність, зв'язність, інтерактивність» [48, с. 22].

Це спонукає нас до розгляду питання про шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії на текстовій основі. Як стверджують наукові студії з лінгводидактики, текст є провідним засобом реалізації соціокультурної змістової лінії під час < ... > активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, що передбачає формування в них комунікативно-когнітивних компетентностей і стає потужним потенціалом національно-патріотичного виховання [43, с. 9]. Для отримання найповнішої інформації про тексти та репрезентації, з'ясування їхнього значення та взаємодії їх слід аналізувати в сукупності всіх контекстуальних умов, в яких вони функціонують, з розумінням того, що паремія функціонує як компонент тексту в сукупності всіх його зв'язків [40, с. 101].

На основі опрацьованої наукової літератури у кваліфікаційній роботі ми витлумачуємо паремії відповідно до наукових позицій Ж. Колоїз, Н. Малюги, Н. Шарманової, які розуміють їх як предикативні структури на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, співвідносних з прецедентними феноменами, що спираються на фонові знання комунікантів та визначають стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом [46, с. 5].

Треба враховувати, що паремії як фольклорні тексти є «зашифрованими» асоціативними повідомленнями, і для їх розуміння необхідні знання національної мови, а також знайомство з національною символікою, яка акумулює потужні смислові пласти. Як зазначає О. Дуденко, функція паремій у контексті свідчить про те, що вони вживаються, як правило, у двох типах контекстів: 1) у розмовно-монологічному мовленні; 2) в авторських зверненнях з використанням універсальної адресації [36, с. 16].

У ситуаціях першого типу паремії використовуються для висвітлення комунікативного наміру мовця, наприклад: твердження, підтвердження, попередження, погрози, звинувачення, вказівки, виправдання, узагальнення тощо. Парафрази імпліцитно містять оцінку типової ситуації (соціально зумовлена і стереотипна) [51, с. 41–42]. У ситуаціях другого типу пареміям характеризуються переважанням композиційної та номінативної функцій. У

першій функції парафраз фокусує увагу на ідеї оповіді та створює функціональну перспективу подальшого розвитку подій. Номінативна функція парафрази підкреслює її прогностичний характер у розвитку нарративної теми. Судження, які раціонально інтерпретують дійсність із соціальної думки, отримують найвищі оцінки. Найвищий ступінь оцінки мають судження, які відображають раціональну інтерпретацію дійсності, як її бачить суспільство. Паремія є саме таким судженням, оскільки її основна функція стосується здатності оцінювати все, що відбувається у зовнішньому світі, з точки зору мовного колективу [51, с. 42], який виступає їх імпліцитним «автором».

Паремійні ситуації містять певні оцінки подій, дій, осіб тощо, які розшифровуються відповідно до розподілу соціальних ролей та інтенцій учасників комунікації і здійснюють певний когнітивний вплив на висловлювану особу через схвалення чи несхвалення ситуації, представленої в даній ситуації. Таким чином, паремійні вербальні оцінки сприяють позитивним і негативним орієнтаціям висловлюваної особи в певних когнітивних і комунікативних ситуаціях [46, с. 105].

Як зазначає В. Прутчикова, паремія описує реальну життєву ситуацію, яка має на меті заохотити адресата винести з неї певний урок і скерувати його до того, щоб у практичній діяльності він керувався морально-етичними нормами, прийнятною поведінкою в суспільстві, яка представлена в паремії [76, с. 107]. Паремії завжди містять посилення на соціальний досвід і тому сприймаються як переконливі та достовірні. Ці мовні одиниці сприймаються як своєрідні аксіоми, крізь призму яких відбувається когнітивна оцінка.

У лінгвістичному плані викликають зацікавлення паремії із компонентом *дорога*, які варто розглядати як типові національні уявлення про дорогу, шлях, визначаючи своєрідність розуміння і трактування мовною спільнотою цього феномену. В українських прислів'ях і приказках лексема *дорога* виступає в трьох основних значеннях: 1) «смуга землі, по якій їздять і ходять»; 2) «напрямок, маршрут пересування»; 3) «процес їзди, подорож,

мандрівка». Окрім того, вони реалізують також метафоричне значення 'напрямок діяльності, шлях розвитку' [15, с. 320].

У значенні «смуга землі, якою їздять і ходять» у пареміях вживаються такі лексеми, як *дорога*, *шлях*. Наприклад: *Не збочуй з дороги, бо відпокутують ноги* (3, с. 35); *Коли на те піде, то й серед битого шляху поламаєшся* (2, с. 30); *Одному їхати – і дорога довга* (2, с. 78); *Дорогою п'ять, а прямо десять* (2, с. 35).

Натомість значення 'напрямок, маршрут пересування' у складі прислів'їв та приказок реалізують лише лексеми *дорога*. Наприклад: *Не бійся дороги, були б коні здорові* (2, с. 56); *Другим дорогу показує, а сам болотом бреде* (5, с. 128).

Лексеми *дорога*, *шлях* у складі паремій уживаються також у метафоричному значенні 'напрямок діяльності, шлях розвитку'. Наприклад: *По кривому шляху поїхав* (2, с. 78); *Краще погана дорога, ніж поганий потутник* (6, с. 44); *Дорога і вночі не спить* (5, с. 128).

У значенні «процес їзди, подорож, мандрівка» у пареміях вживаються лексеми *дорога*. Наприклад: *В дорозі всього трапиться* (5, с. 127); *В дорозі й голка важить* (5, с. 127).

Переважає більшість паремійних одиниць демонструє розмитість значення лексем *дорога*, *шлях*. Наприклад, у низці прислів'їв про правильність вибору прямої усвідомленої дороги чи про знання істинності обраного шляху простежується неясність двох основних значень: «смуга землі, по якій їздять і ходять» та «напрямок, маршрут пересування», а саме: *Проста дорога найліпша* (3, с. 59); *Коли не знаєш дороги, не виїжджай з дому* (3, с. 62); *Старою дорогою легко ходити* (5, с. 128).

В окремих пареміях одна й та сама лексема вживається двічі або вживається з її синонімічними одиницями, при цьому ці слова мають різні та несхожі значення, а саме: *Для стежки не минай гостинця* (5, с. 128); *Для простої дороги кривого гостинця не минай* (5, с. 128), де *гостинець* є діалектизмом і має значення «великий битий шлях, шосе» [15, с. 256], а отже

бачимо синонімічні відношення між словами: *стежка – гостинець, дорога – гостинець*.

Досліджуючи групу паремій з компонентами *дорога, шлях* варто звернути увагу на те, які синтагматичні зв'язки утворюють ці лексеми. Скажімо, іменники *дорога, шлях* у значенні «смуга землі, по якій їздять і ходять» найчастіше сполучаються з прикметниками, що позначають конкретні фізичні ознаки (*кривий, прямий, гладкий, битий, поганий*). Наприклад: *Коли на те піде, то й серед битого **шляху** поламаєшся* (2, с. 29); *На битій **дорозі** трава не росте, І на гладкій **дорозі** люди ноги ламають* (5, с. 128).

Окрім того, іменники *дорога, шлях* виявляють активну сполучуваність з дієсловами на позначення певного процесу, зокрема, переміщення, здебільшого це стосується бігу. Наприклад: *Будяк не дурак: на **дорозі** не росте, а все на городі* (2, с. 26); *Незнайко на печі лежить, а знайко по **дорозі** біжить* (2, с. 28).

Уживання лексеми *дорога* у значенні «напрямок, маршрут пересування» забезпечується синтагматичними відношеннями з дієсловами, що демонструють певну інтелектуальну чи мовленнєву діяльність (*питати, знати*). Наведемо приклади: *Хто питає, той не блудить* (2, с. 142); *У **дорозі** і ворога назвеш рідним батьком* (6, с. 236); *Хто **дороги** не знає, най ся людей питає* (2, с. 145); *Хто **дороги** не знає, хай у людей питає* (2, с. 145).

Метафоричне значення «напрямок діяльності, шлях розвитку» лексеми *дорога, шлях* реалізують у синтагмах з дієсловами, у семантиці яких наявна сема 'прокладання шляху'. Така особливість семантизації представлена в пареміях: *Нехай старі мруть та й нам **дорогу** труть* (6, с. 213); *Смерть **дорогу** знайде* (6, с. 278); *Хоч важка була **дорога**, зате наша перемога* (6, с. 132); *Велика **дорога** починається з першого кроку* (5, с. 127).

Значення «процес їзди, подорож, мандрівка» лексеми *дорога* представлене в українських пареміях переважно через прийменниково-іменникові конструкції *в дорозі / в дорогу*. Наприклад: *Дома рука й нога спить, а в **дорозі** й голова не дримає* (5, с. 128); *Погана мотузка і та в **дорозі***

знадобиться (5, с. 128); *Стара мотузка й та в **дорозі** знадобиться* (5, с. 128); *Товариш мовний в **дорозі** стоїть за віз смарований* (2, с. 236); *Хто в **дорозі** буває, той розуму набуває* (2, с. 202).

У процесі мовного аналізу паремійних одиниць звертаємо увагу, що розуміння дороги як процесу їзди, подорожі, мандрівки виводиться з усього контексту паремії: *Ідеш удвох – **дорога** коротша* (2, с. 95); *Смерть – неминуюча **дорога*** (6, с. 369); *Тоді **дорога** спішна, коли розмова потішна* (6, с. 44); *Хто часто в **дорозі**, був на возі й під возом* (6, с. 44).

Розуміння дороги як певного життєвого випробування демонструють паремії: *Піч тучить, а **дорога** учить* (2, с. 44); *Кожна пригода – до мудрості **дорога*** (6, с. 116) тощо. У пареміях української мови досить яскраво відображено народні приписи і правила поведінки, перевірені життям й випробуваннями багатьох поколінь. Наприклад: *Домашня думка в дорогу не годиться* (5, с. 127); *У дорогу від їжджай у вівторок або в суботу* (5, с. 130); *Дома рука й нога спить, а в дорозі й голова не дрімає* (2, с. 35). Цінність народної та християнської моралі перебуває на найвищому щаблі за мірилами суспільства й родини, що можемо спостерігати в такій паремії: *Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога* (6, с. 415).

Отже, паремія – неподільна одиниця, якій властиво не просто вербалізувати позамовну дійсність, а й надавати їй оцінювати, переосмислювати її. За допомогою паремійного звороту маємо змогу вплинути на співрозмовника, передати йому власні орієнтації світорозуміння й оцінки явищ, дій тощо. А відтак паремії функціонують у мові не для первинного називання, а для надання образної характеристики уже названого, відомого раніше.

Проблема лінгводидактичного забезпечення змісту і форм роботи з пареміями завжди викликала посилений інтерес науковців і не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Розглядаючи ці мовні одиниці, важливо враховувати, що українська мова на сучасному етапі формування держави виконує важливі освітні, педагогічні та соціокультурні функції. Навчання української мови в

загальноосвітніх школах та гуманітарних установах спрямоване на підтримку розвитку національної інтелігенції, яка має здатність сприяти успішному розвитку нації у всіх аспектах суспільного життя [96, с. 433].

Місце й значення паремійного корпусу у шкільному курсі української мови визначається встановленою традицією досліджувати фразеологічний фонд мови в широкому розумінні, зараховуючи до її одиниць крилаті вислови, прислів'я й приказки й афоризми. Відповідно, ми у своїй роботі, розглядатимемо паремії як одиниці відмінні від фразеологізмів в узвичаєному трактуванні, однак відповідно до Програми з української мови профільного рівня в усталеній системі, адже відомості про прислів'я і приказки подано в загальній темі «Фразеологія як розділ мовознавства» [73, с. 95].

Розглянемо методичні засади вивчення паремій української мови в контексті реалізації соціокультурної змістової лінії у старшій школі. У сучасній лінгводидактиці панівною є думка про те, що навчання української мови ґрунтується на несумнівних та постійних зв'язках між різними аспектами мови, які мають важливе значення для успішної організації процесу навчання. До цих фундаментальних принципів навчання та освоєння рідної мови відносяться:

1. Зосередженість на мовному матеріалі та його фонетичній структурі.
2. Розуміння значення мовних одиниць та їх семантичні відтінки.
3. Здатність використовувати літературні норми мови.
4. Оцінка експресивних можливостей рідної мови.
5. Розвиток мовного сприймання та вміння виразно висловлюватися.
6. Проактивний розвиток усного мовлення.
7. Підтримка мовних навичок і вмінь завдяки знанням граматики та словникового запасу мови [62, с. 30–31].

Аналіз навчально-методичної літератури дозволяє сформулювати основні завдання, які реалізуються у процесі вивчення паремійного фонду української мови, наприклад: виробити чітке уявлення про паремійну систему, про функціонування одиниць у мові; ознайомити учнів та учениць із структурно-

семантичними особливостями усталених конструкцій, із явищами синонімії й антонімії в межах аналізованих одиниць; звернути увагу на синтаксичну організацію паремій, які кваліфікують як фразеологізми, що мають структуру речення; забезпечити усвідомлення учнями стилістичного потенціалу паремій, навчити правильно використовувати ці одиниці у процесі комунікації, для створення власних довершених текстів [62, с. 213].

У процесі вивчення паремійних зворотів необхідно сформувати в учнів профільної школи такі уміння й навички:

- знаходити в тексті і пояснювати значення прислів'їв, приказок, крилатих висловів;
- уміти визначати їхню національну специфіку;
- відшукувати можливі джерела походження паремій;
- комунікативно правильно і доречно використовувати сталі звороти, паремії в мовленні з урахуванням їх стилістичних параметрів і контексту;
- уміти виражати своє ставлення до національно-мовного колориту паремійних одиниць, їх уживання у різних стилях;
- усвідомлювати потребу у важливості пошуку додаткової інформації для розв'язання освітніх завдань і самостійної пізнавальної діяльності учнів та учениць [72, с. 94].

На нашу думку, теоретичний матеріал з пареміології можна опрацьовувати різними способами, запропонованими методичними розробками вчителів-практиків, вчених-лінгводидактів, а саме:

- за допомогою розповіді вчителя (презентація навчального матеріалу, наявність виразного ілюстративного матеріалу та ін.);
- спостереження над мовою (аналіз різних за структурою та семантико-стилістичним наповненням паремій);
- з використанням проблемного викладу матеріалу (наприклад, використовуючи зіставний аналіз паремійного різноманіття однієї мови, одиниць з інших мов);
- самостійного опрацювання теми за підручником і словником.

Лінгвістичний статус паремійного складу мови визначає і вибір специфічних прийомів навчання. Найбільш ефективними, на нашу думку, є такі прийоми, як-от: порівняння, зіставлення, диференціація, що є загальнодидактичними. Серед специфічних можемо зафіксувати метод лінгвістичного моделювання, стилістичний експеримент, метод роботи над текстом, особливу увагу варто звернути на роботу зі словниками різних типів – від лінгвістичних (словник паремій, фразеологічний словник, тлумачний словник української мови) до енциклопедичних словників, різноманітних довідників з історії, культурології, мистецтва та ін. [62, с. 186]. Засвоєнню учнями у старшій школі соціолінгвістичного компонента у змісті паремійних одиниць, окрім культурознавчих коментарів, допомагає орієнтація на походження цих сталих виразів.

Як нам видається, вдумливого, ґрунтовного підходу потребує застосування на уроках у старших класах мовних ілюстрацій, сучасного дидактичного матеріалу, різноманітних вправ. Цей матеріал повинен задовольняти як методичним, психолого-педагогічним, віковим критеріям, так і відповідати власне лінгвістичним засадам навчання української мови. Добираючи ті чи ті вправи, потрібно розуміти, чи їх виконання допоможе осмислити теоретичний матеріал на практиці, зробити його надбанням мовного досвіду кожного учня чи учениці, чи забезпечить формування умінь і навичок. Ґрунтовні знання про паремійні одиниці, до яких у шкільній практиці зараховують прислів'я і приказки, дадуть можливість визначити їх функціональне значення в мовленні і будуть запорукою мовленнєвого розвитку учнів, формуванню мовної, мовленнєвої, соціокультурної і комунікативної компетентності здобувачів освіти.

Узагальнюючи викладені вище лінгвістичні та лінгводидактичні позиції, можемо підсумувати таке: паремійні одиниці є репрезентують особливості світосприйняття й світорозуміння народу, є яскравим доказом національної специфіки різних лінгвокультур. У їх семантиці містяться цінні поради, застереження, які узагальнюють досвід певної мовної спільноти, і тим самим

відзначаються широтою тематики та універсальністю охоплення явищ дійсності. Вивчення прислів'їв та приказок передбачає аналіз їхнього семантичного наповнення як відображення закріпленого в мові знання, тому на уроках української мови у профільній школі варто звертати увагу на внутрішню форму паремій, їх лексичний склад, специфіку функціонування, адже лише завдяки комплексному аналізу можна описати ментальні й національні риси українців.

Вивченню паремійного матеріалу у профільній школі має бути приділена належна увага, з ретельним опрацюванням тих чи тих мовних одиниць, що якнайкраще презентують свою національну приналежність. Прислів'я і приказки вивчаються у шкільному курсі єдиним блоком під час опанування фразеологічної теорії і розглядаються на уроках як взаємопов'язані поняття без вживання терміну «паремія», на якому варто акцентувати. Такі одиниці, без сумніву, збагачують мовлення учнів, надають образну характеристику окремим явищам, надають їм національного, неповторного колориту. Паремійні конструкції виступають засобом пізнання конкретної лінгвокультури, забезпечують урізноманітнення й збагачення словникового запасу мовців, мають значний інтелектуально-пізнавальний і виховний потенціал.

Висновки до першого розділу

Засвоєння мови і культури окремої нації є процесом взаємопов'язаним, спрямованим на соціалізацію учнів, підвищення рівня їх інтелектуального, морального, духовного розвитку, тобто засвоєння і подальший розвиток їх соціального й культурного досвіду, трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій. Задля досягнення такого результату потрібна організація освітньо-виховної роботи, заснована на врахуванні соціокультурного змісту навчання української мови, і, відповідно, доборі ефективних форм, методів, прийомів і засобів навчання.

Аналіз основних змістових ліній, заявлених у Програмі навчання української мови у профільній школі, дає змогу обґрунтувати актуальність соціокультурного компонента під час опрацювання тем, пов'язаних із соціокультурною складовою життя народу, мова якого вивчається. Насамперед ідеться про сферу поширення культури народу, про те, як поведінка й діяльність носіїв мови вербалізується в мові, адже культура – це не сукупність предметів чи ідей, а концентрований досвід попередніх поколінь певного етносу й усієї історії людства загалом, зафіксованих у мові, накопичення й поширення соціально-культурного досвіду, активними носіями якого є, з одного боку, вчитель, а з іншого, – здобувачі освіти.

Уживаючи у кваліфікаційній роботі поняття соціокультурної компетентності в лінгводидактичному аспекті, визначаємо такі її складники:

- 1) знання мовної системи й теоретичних відомостей про ті чи ті мовні одиниці;
- 2) країнознавчі та фонові знання;
- 3) уміння співвідносити мовні засоби із метою й умовами спілкування, з конкретною мовленнєвою ситуацією;
- 4) уміння комунікувати з урахуванням норм поведінки, відповідно до правил, установлених у суспільстві й певній соціальній групі;
- 5) володіння мовними засобами з урахуванням її національної специфіки.

У межах реалізації соціокультурної змістової лінії й зважаючи на лінгвістичний статус паремій варто розглядати ці мовні одиниці як специфічні мовні знаки, здатні якнайвиразніше конденсувати соціокультурний компонент. Тому розглядаємо паремії як одиниці пареміології, що вирізняється усталеністю, відтворюваністю, афористичністю, переосмисленістю семантичного наповнення, здебільшого повчальним змістом. Вони транслюють культуромістку інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначають типову комунікативну ситуацію.

Паремії не є звичайними лінгвоодинамиціями: властивості одиниць мови/мовлення (тобто речень/висловлень) у них специфічно переплітаються,

через що з функціонального боку їх кваліфікуємо як ситуативні висловлення дискурсивного характеру, що мають «замкнену» структуру реченневого типу.

Вважаємо, що вивченню паремійного фонду української мови у старшій школі виділена недостатня кількість годин, а сам процес опрацюванням цих мовних одиниць має ґрунтуватися на розкритті особливої національної приналежності та ідентичності. Прислів'я і приказки є такими лінгвоодинаціями, які не тільки збагачують мовлення учнів та учениць, але й дають змогу здобувачам освіти образно висловити свою думку, репрезентуючи тим самим особливості національного характеру та ментальні риси українців.

РОЗДІЛ 2

СТАН РОЗРОБЛЕНOSTІ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

2.1. Аналіз чинних програм, підручників у контексті наукової проблеми

У контексті реалізації соціокультурної змістової лінії чинних програм з української мови й методичного аспекту шкільної українськомовної освіти загалом важливою є робота учнів з паремійним дидактичним матеріалом, як-от: прислів'ями, приказками, крилатими висловами, афоризмами, текстами. Самобутність української культури та її спрямування в суспільстві виражаються через особливий підхід, який включає аналіз компонентів паремійних одиниць, вивчення предметно-поняттєвого та емоційно-експресивного складу сталих виразів, а також розгляд концептів, які важливі для української культури, таких як воля, козацтво, калина, верба, хата, рушник, мова [41, с. 125].

Відповідно до чинної програми з української мови для 10–11 класів (профільний рівень), авторами якої є Л. Мацько, Т. Груба, О. Семенов, Т. Симоненко (наказ № 1407 МОН України від 23.10.2017 р.), соціокультурна змістова лінія у 10 класі представлена темами культурознавчого, етноорієнтованого, мово- та націєцентричного характеру. Наприклад: у процесі розгляду теми «Я і українська мова» здобувачам освіти пропонують з'ясувати, якою є мовна особистість крізь призму української родини й української культури. Відтак логічним продовження питання про особистісні риси носія мови, як представника певної етноспільноти є пов'язана із попередньою тема «Національно-мовне виховання особистості», де запропоновано розглянути значення таких понять, як-от: побратимство, посестринство, благодійництво, волонтерство, а відтак з визначитися з тим, якими є форми взаємодопомоги, хто такі громадські вихователі [73, с. 57]. Опрацювання подібних тем, на нашу думку, дає змогу ознайомитися з кращими зразками благодійництва, волонтерства, що за умов воєнного часу є

актуальними напрямками суспільно-корисної самореалізації молоді, допомагає виявити внутрішні резерви особистості, громадянську й людську позицію.

Соціально значущими є предметні теми, які допомагають формуванню у старшокласників уявлень про суспільство загалом та родину як його частину. Наприклад, тема «Мовне родинознавство» передбачає вивчення інформації про етноестетику української мови родини, родинних національних традицій, зокрема й родинно-оздоровчі традиції, етносимволіку слів *батько, мати, син, донька, дід, баба, сестра, брат* [73, с. 57–58]. Також увагу учнів варто звернути на пошанну пареміологію, її виховне значення, з'ясувати традиції мовних звертань. Розвивають здатність застосовувати отримані знання в різних ситуаціях теми, заявлені в межах загального блоку «Українська мова – визначальний чинник формування особисті», а саме: «Найважливіші умови самопізнання й самореалізації. Ставлення людини до Всесвіту, природи, людства, рідного народу, до самого себе. Сила волі. Світ емоцій. Моральне вдосконалення людини. Самопізнання, саморозвиток людини. Загальнолюдські цінності. Життєві цінності. Любов, повага, дружба, толерантність, життя без конфліктів. Моє покликання. Вибір професії». Уроки української мови на профільному рівні актуалізували питання про «Повноцінне функціонування української мови, що є запорукою європейського розвитку держави», де українську мову визначено пріоритетним фактором державотворення [73, с. 58].

Отже, ті теми, які запропоновані у програмі для розвитку мовлення є тими складовими, що забезпечують реалізацію соціокультурної лінії на уроках. Тобто робота над матеріалом, що має соціокультурне спрямування, має на меті навчати плюралізму думок і позицій, показувати учням, що на будь-яку ситуацію можна поглянути по-різному, що в аналізі певних подій слід враховувати інтереси всіх її учасників.

У процесі опрацювання програми вважаємо за потрібне звернутися до тієї її частини, де йдеться про «очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів, відображені в компонентах ключових і предметної

компетентностей, які мають бути сформовані у процесі навчання». [57, с. 109] Здобувачі освіти повинні вміти визначати особливості мовної особистості сучасного українця і, відповідно, характеризувати лінгвальні ознаки, відображені в національній літературі, історії, культурі.

Під час вивчення різноманітного мовного матеріалу учні включають різні когнітивні процеси, такі як дослідження, аналіз, порівняння та узагальнення, для вивчення етноестетики мови родинних виховних традицій та етнолінгвістичних аспектів. Відповідно до національних вимог до загальної освіти, учні повинні вміти робити історико-культурологічні пояснення стосовно родових споріднених слів, етнографізмів, діалектизмів та народних фразеологізмів у фольклорних або художніх текстах, користуючись словниками для аналізу діалектизмів, етимологічних та експлікативних словників. На цій основі, природно, вони виконують самостійну пошукову та творчу роботу, спрямовану на вивчення етнолінгвокультури свого рідного краю [91, с. 57].

Програма з української мови профільного рівня [73] зосереджує вчителя на опрацюванні навчального матеріалу соціокультурної тематики, коли результати роботи свідчатимуть про набуття таких життєвоважливих умінь і навичок учнів:

- доцільно використовувати слова з національно-культурним компонентом, і цим впливати на думку слухача, глядача;
- вправно укладати тематичний словник-тезаурус з українського мовленнєвого етикету;
- уміло підготувати письмове повідомлення на основі праць українських мовознавців-дослідників лінгвокраєзнавства;
- реагувати та виклики часу і брати участь у дискусіях, дебатах, конференціях з питань національно-мовного виховання;
- плідно опрацьовувати довідкову літературу, складаючи бібліографію з етнолінгво- і соціокультурних тем;

- опанувати різні способи узагальнення, систематизування інформації про національну культуру, мовне багатство українців;
- удосконалювати здатність до самоосвіти, саморозвитку, завдяки спостереженню за власним мовленням;
- розвивати інтелектуальні й творчі здібності [72, с. 28].

Вважаємо, що володіючи наведеними вміннями та навичками, здобувачі освіти мають перед собою повний інструментарій не тільки для розуміння природи мовних явищ, але й з'ясування критично важливих понять, якими, наприклад, є загальнолюдські й життєві цінності, що «виявляються в процесі повсякденного спілкування і визначають ставлення особистості, зокрема, до рідної мови, її норм, а також допомагають у попередженні конфліктів, досягненні компромісів, соціальної адаптації» [64, с. 10].

С. Мунтян стверджує, що визнання соціальності мови, інтерес до мовної картини світу, розуміння особистості як суб'єкта культури, який є не тільки споживачем, а й, що важливо, носієм і творцем культури, зумовило соціокультурний підхід до вивчення мови. Це відбито в соціокультурній змістовій лінії програми, покликаний формувати соціокультурну компетентність особистості, тобто вміння й навички утворення мовної картини світу, оволодіння національно маркованими мовними одиницями, українським мовленнєвим етикетом [64, с. 11].

У процесі реалізації соціокультурної змістової лінії в 11 класі визначено такі теми, як-от: «Українська мовна особистість і Україна», «Українська мова і національна історія, духовна культура», «Українська мова і світ», «Українська мова і національна історія, духовна культура», «Українська мова і світ», «Українська мова в Інтернет-джерелах», «Українська мова – мова професії» [73, с. 80]. Зважаючи на українськоцентричність заявлених у програмі тем, розуміємо, що саме під час шкільного навчання закладаються психологічні основи взаємодії між людьми та бажання будувати ці взаємовідносини як позитивні та результативні. Освіта є ключовим чинником

для зменшення ризику виникнення складних ситуацій, що можуть виникнути через різноманіття вибору сучасного випускника школи [23, с. 26].

На нашу думку, національно-орієнтована освітня площина сприяє формуванню соціокультурної компетентності здобувачів освіти у профільній школі, визначає вектори їх особистісного розвитку, ціннісні орієнтації, що впливають на життєвий вибір у суспільному та особистому форматі, визначає громадянські прагнення та ідеали. У такому контексті учням пропонують розглядати окремі питання й поняття, пов'язані з українською мовоментальністю, мовосимволами української державності, роллю громадянина у відродженні і зміцненні української державності, зокрема й дослідивши концепти *милосердя, захисник, гідність, честь, свобода* крізь призму української літератури й масмедіа, концепт «сродної» праці у художній літературі та тощо. [73, с. 80].

Зміст навчання української мови у профільній школі зорієнтований не тільки на отримання певних знань лінгвістичного характеру, зростання інтелектуальних можливостей, а також на розвиток емоцій, почуттів, психофізіологічних процесів, що відбуваються у свідомості при оволодінні соціокультурними знаннями. Тому, розв'язуючи питання щодо змісту навчання, варто з'ясувати, якими мають бути сфера й основні компоненти ситуації спілкування. Для створення гармонійного емоційного світу учнів і впливу на їхню особистісну сферу світосприйняття, виховання поваги до власного народу та інших народів, і тому подібні аспекти надзвичайно важливі. Це включає в себе введення у навчальну програму тем соціокультурного спрямування, таких як: вивчення лінгвокультурних особливостей етнографічних регіонів України; дослідження родинно-етичних, родинно-оздоровчих та родинно-громадських традицій та звичаїв мешканців, що живуть поруч з українцями; розгляд важливості художньої літератури та мистецтва в збагаченні та гармонізації внутрішнього світу; розгляд міжкультурної комунікації та збереження національного ідентичності в епоху глобалізації; аналіз відображення культур інших народів у сучасній

українській мові; вивчення взаємодії мов як наслідок співробітництва національних культур; розгляд особистого та професійного вибору кожної особистості [73, с. 80–81].

Важливим елементом для набуття соціокультурної компетентності здобувачів і здобувачок освіти на профільному рівні здобуття середньої освіти є вивчення тем, пов'язаних з українською мовою в інтернет-джерелах. Зокрема йдеться про «ознайомлення з філологічними, лінгвістичними Інтернет-сайтами, блогами, соціальними мережами, роботу з вебсторінками мовознавців, опрацювання інформації на українському лінгвістичному порталі, «відвідування» електронних бібліотек, і, відповідно, роботу з електронними словниками, укладання власної електронної бібліотеки тощо» [91, с. 81].

Для того, щоб досягти всіх цих цілей, розвинути навички та компетенції і сформувати свідому соціокультурну особистість, автори шкільних підручників пропонують серію вправ для розвитку цієї компетентності у учнів та учениць. Практичну доцільність чинної програми для загальноосвітніх освітніх закладів необхідно з'ясувати, опрацювавши зміст навчально-методичного забезпечення, а саме підручників з української мови для 10–11 класів профільного рівня.

Відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки України для використання в освітньому процесі у профільній школі можуть використовуватися такі підручники:

1. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.;

2. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 272 с.;

3. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.;

4. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 272 с. [18; 19; 89; 90].

Підручник для 10-го класу А. Ворон, В. Солопенка [18], рекомендований наказом МОН України від 31.05.2018 № 551, є новітнім навчальним посібником, покликаним допомогти учням «стати всебічно розвиненою особистістю, яка прагне до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [18, с. 4]. Автори підручника зазначають, що він допоможе здобувачам освіти в опануванні мистецтва говорити, нагадає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст [18, с. 4–5].

Звертаючи увагу на структурування навчального матеріалу, можемо зазначити, що майже всі вправи, залежно від характеру й мети завдання, об'єднано за рубриками, які взято в лапки, адже назви цих рубрик складають висловлювання відомих людей. Наприклад: *Найголовніша формула успіху – вміння спілкуватися з людьми* (Теодор Рузвельт); *Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову* (Ліна Костенко) [18, с. 12; с. 56]. Це, без сумніву, позитивно впливає на пізнавальну активність учнів, стимулює їх до пошуку першоджерела афоризмів і крилатих висловів. Вивчення лінгвістичної теорії, зокрема, подано у вигляді цікавої гри: вправи з ключами («Хто швидше?») дають змогу перевірити, чи правильно виконане завдання; мовні задачі сприяють розвитку логічного мислення, а завдання для роботи в парах і групах привчають до конструктивної співпраці.

Один із перших тематичних розділів, запропонованих авторами підручника, для вивчення є такий: «Мова – суспільне явище», де передбачено висвітлення питань про ознаки самобутності української мови, розвиток української мови, сучасну українську літературну мову як вищу форму існування національної мови, виникнення давніх діалектів та сучасні територіальні діалекти [18, с. 5]. Ознайомившись із цим параграфом, учні та

учениці мають дати відповідь на питання: Чому мову називають суспільним явищем? Які функції виконує мова в суспільстві?

Наведемо приклад вправи соціокультурної тематики, виконання якої передбачає ознайомлення із текстом й подальшу роботу з ним. Здобувачі освіти мають уважно прочитати текст, а потім поставити до нього питання. Наприклад: *Мова – явище суспільне. У суспільстві мова виконує ряд важливих функцій, без яких воно не може існувати й розвиватися. І наука, і техніка, і релігія, й культура неможливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя й діяльності людини. Мова виникла разом із виникненням людського суспільства, вона функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Поза суспільством немає мови, оскільки обов'язковою умовою існування й розвитку будь-якого колективу є постійний обмін думками.* (За П. Дудиком) [18, с. 5].

На міжособистісну взаємодію орієнтовані вправи, що репрезентують важливість опанування мови як вагомого фактору соціалізації особистості в суспільстві. Наприклад, вправа 5 має такі завдання: *«Чи вмієте ви переконувати? Наведіть приклади з життя, коли вам довелося когось переконати в чомусь. Спробуйте переконати однолітків послуговуватися в повсякденному спілкуванні літературною мовою. Укладіть добірку корисних порад «Як удосконалити власне мовлення»* [18, с. 8].

Роботу з висловленнями відомих людей репрезентує вправа такого змісту, що передбачає створення й записування продовження тексту про те, як учень і учениця розуміють висловлювання Д. Білоуса: *«Коли мовиш, як належить, – слово чисте, як роса, і від тебе теж залежить мови рідної краса»* [18, с. 12]. Гадаємо, питання про рідну мову, які мають соціокультурне підґрунтя, реалізуються якнайкраще саме у вправах творчо-самостійного характеру, де виникає потреба створити власний текст у певному стилі, довести власну думку, розкрити суть запропонованого твердження тощо.

Досить пізнавальними з позиції лінгвістичної науки та соціокультурного розвитку є вправи, де учням пропонують опрацювати паремійний матеріал.

Насамперед перед здобувачами освіти стоїть завдання прочитати гуцульські прислів'я і приказки, а потім виписати з них лексичні, граматичні й фонетичні діалектичні елементи. Наведемо приклад: 1. *Не заплатиш дорого, не меш їсти доброго.* 2. *Перед богатим двирі откривавуть, а перед будним закривавуть.* 3. *Як ся файно зачело, так ся файно й скінчело.* 4. *Надвоє баба ворожила: або вмере, або буде жила.* [18, с. 34]. Як бачимо, пізнання мовного різноманіття різних куточків України сприяє розширенню меж міжособистісної комунікації, розуміння культурних особливостей різних етнічних груп українців.

Паремійний матеріал використано авторами підручника також і для надання загальної композиції вправі, цікавої й пізнавальної тональності. Наприклад: Вправа 56. *Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першій і другій колонках, складеться початок народного прислів'я: «... честь замолоду, а здоров'я – під старість»* [18, с. 56].

Подібним чином паремії використовують як джерело роботи з мовознавчою теорією, а саме у процесі опрацювання орфографічних правил, орфоепії чи морфології. У вправі 80 автори підручника пропонують прочитати прислів'я і приказки, а далі визначити, на межі яких значущих частин слова відбувається подвоєння приголосних звуків, наприклад: 1. *І найглибша криниця не бездонна.* 2. *Та людина цінна, в якій любов до праці незмінна.* 3. *Якою міркою міряєш, такою й тобі віддадуть.* 4. *Мріями над хмари піднісся (Нар. творчість)* [18, с. 68].

Робота з паремійним матеріалом задля покращення орфоепічних умінь і навичок може бути забезпечена вправою 118, у якій потрібно прочитати прислів'я та вказати на особливості вимови виділених слів. Наприклад: 1. *Від людського поговору не сховаєшся у нору.* 2. *Сказав язик голові: «Добрий день», а голова відповіла: «Як ти поведешся добре, то й мені буде добрий день».* 3. *Рис розсипав – ще збереш, сказав слово – не вернеш* [18, с. 87].

Підсумуємо, що у проаналізованому підручнику загалом наявна значна кількість вправ, які передбачають опрацювання паремійного матеріалу в

контексті соціокультурного компонента, адже пов'язані з життям народу, його побутом і традиціями. Вивчення мовного матеріалу прислів'їв і приказок здійснюється у зв'язку з повторенням теоретичних відомостей із синтаксису, орфографії й інших лінгвістичних розділів.

У підручнику з української мови для 10 класу (рекомендований МОН України наказом від 31.05.2018 № 551), створеному авторським колективом, реалізуються такі теми соціокультурної змістової лінії, як-от: мова як суспільне явище; українська мова в Україні (4 параграфи), з історії розвитку української мови (4 параграфи), сучасна українська мова як вища форма існування національної мови (3 параграфи) [18].

У процесі опрацювання матеріалу підручника учні ознайомлюються з такими питаннями: мова, як символічна система та об'єкт громадського впливу; взаємозв'язок мови та держави; проблеми екології української мови, які включають у себе питання "мовного суржику"; українська мова, що входить до родини індоєвропейських мов; риси самобутності української мови; культура як усного, так і писемного мовлення; концепція "кольоровості" в мовленні; словникова довідка з культури української мови; важливі стадії становлення та розвитку української національної мови; виникнення писемності серед східних слов'ян; створення слов'янського алфавіту; короткий нарис історії української писемності; особливості розвитку сучасної української мови; форми існування мови, включаючи писемну і усну форми літературної мови; діалекти як історична основа літературних мов, враховуючи територіальні та соціальні відмінності [18, с. 4–34].

У цьому підручнику, як і в попередньому, паремійний матеріал широко застосовують задля вивчення тих чи тих мовних норм, зокрема наведемо приклад залучення ілюстрацій паремій у процесі вивчення тем з фонетики. Наприклад: *Класифікуйте приголосні звуки в прислів'ях за місцем творення. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. 1. Знання збираються по краплині, як вода в долині. 2. Ніхто в усьому мудрий не буває. 3. Криком дуба не зрубаси. 4. Не поспішай говорити, поспішай слухати* [18, с. 45].

Суттєвим в аналізованому навчальному матеріалі є теоретичний блок, що репрезентує відомості про афоризми та крилаті вислови, тому звертаємо увагу на вправу, яка становить зв'язний текст як мовознавчого, так і соціокультурного характеру (відомості про національну та світову культурну спадщину, діячів, визначні місця та пам'ятки тощо). Наприклад у вправі 303 перед учнями й ученицями постає завдання прочитати подані сталі звороти, дати визначення словосполученню «крилатий вислів», оперуючи тими знаннями, які здобувачі освіти отримали раніше. Власне визначення варто доповнити поданою нижче у тексті вправи інформацією, зважаючи на те, що збірні вислови великих особистостей, цитати із літературних та інших творів, а також посилання на літературних, історичних і міфологічних постатей та явища, які часто вживаються в мовленні та стали загальноприйнятними, зазвичай отримують назву «крилаті вислови». Наприклад: *Крилаті вислови можуть мати форму закінчених речень: **Пізнай самого себе**; сталих словосполучень: **терновий вінок, блудний син, шагренева шкіра**. Такі крилаті вислови із часом набувають усіх ознак фразеологізмів. У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови поповнювався зокрема й крилатими висловами: **буря в склянці води** (Ш.-Л. Монтеск'є), **доглядати свій сад** (Вольтер), **на крилах пісень** (Г. Гейне), **іскра Божя** (Ф. Шиллер) та інші. Стали широкоживаними й влучні вислови з української літератури: **кожному рот дере ложка суха** (Г. Сковорода), **мужича правда є колюча** (І. Котляревський) [18, с. 113].*

Для наповнення вправи, що передбачає роботу з текстом соціокультурного змісту можуть бути залучені прислів'я, приказки, приповідки тощо. Підручник містить завдання, яке передбачає опрацювання тексту про приповідку, запропонованого відомим українським мовознавцем В. Ужченком. На нашу думку, такий підхід сприяє загальнокультурному та інтелектуальному розвитку учнів, адже «формує уявлення про мовознавство як науку, що має своїх визнаних вчених, пошуковців філологічних істин, про яких має знати суспільство» [59, с. 107]. Наприклад, у вправі 307 потрібно

прочитати текст, визначити його стиль, витлумачити, що таке приповідка і, відповідно, у результаті роботи навести приклади приповідок. Наприклад: *Один скупердяй попросив чоловіка, щоб сплів йому ясла для худоби. Коли зайшло про плату, то скупар загадав, щоб чоловік робив за «так», тобто за дурно. Подумавши, чоловік погодився. Наніс до хати лози та й став плести ясла. За якийсь час і сплів. Та як їх винести з хати? Ні у вікна, ні у двері не лізуть. Чоловік і каже скупарю: «Оце маєте ясла за “так”». Господар почухав потилицю та й собі каже: «Так то так, та з хати як?» Ці слова стали приповідкою, яку вживають, зустрівши перешкоду у своїх намірах (В. Ужченко) [89, с. 115].*

Варто акцентувати й на тих вправах, які забезпечують носієві мови змогу орієнтуватися в соціокультурному середовищі, що уможлиблює уникнення проблем у міжкультурній комунікації. Як відомо з попереднього розділу нашої кваліфікаційної роботи, для успішної міжкультурної комунікації недостатньо лише досконало володіти українською мовою, засвоїти мовленнєві уміння й навички, необхідно також навчитися користуватися мовою відповідно до умов соціокультурного оточення лінгвоносіїв. Цьому сприяє низка завдань із підручника, наприклад, у вправі 65.

Можемо зробити висновок, що пропонований підручник містить цікаві й пізнавальні завдання соціокультурної тематики, які здатні підвищити інтелектуальний розвиток здобувачі освіти, сформувати соціокультурну компетентність.

Підручник для 11 класу (автори: С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова), рекомендований наказом МОН України від 12.04.2019 № 472, пропонує для роботи такі параграфи соціокультурної тематики: мова як особлива система знаків, її місце з-поміж інших знакових систем; роль мови у формуванні й самовираженні особистості; українська мова в діалозі культур; відображення в сучасній українській мові культури інших народів; українська діаспора; лінгвістика як наука про мову; історія мовознавства в особистостях; видатні мовознавці вітчизняної науки [90, с. 5–13].

Значна кількість вправ соціокультурного змісту має на меті формування здатності учнів та учениць вибирати мовні форми й використовувати їх відповідно до комунікативної ситуації, ураховуючи знання про країну та народ, який у ній проживає, його звичаї, правила поведінки, етикетні норми, а також уміння користуватися набутими знаннями у процесі спілкування з лінгвоносіями, орієнтуватися в ситуації соціальної взаємодії й керувати нею. Найпоказовішими в цьому плані є текстові фрагменти, що демонструють соціокультурні знання про морально-етичні норми, естетичні смаки народу, світоглядні позиції тощо, зокрема й через залучення до структури тексту паремійних одиниць. Наприклад, у вправі 669 постає завдання прочитати текст, визначити в ньому іменники, виписати та, що вжиті в однині, визначити їх рід. У тексті вправи із заголовком «Народна мораль і етика» звертаємо увагу на те, що учням та ученицям пропонується важлива думка, а саме: *«Головними чинниками народної моралі споконвічно були ідеали добра, милосердя, людяності, такі категорії, як честь, гідність, працелюбність. Передусім шанувалося почуття любові до батьків. Ця етична вимога втілювалася в народних приповідках та прислів'ях: «Хто мамку зневажає, того Бог карає», «Хто не слухає неньку, той послухає біду», «За маму і тата – тяжка розплата»* [90, с. 239].

Варто наголосити, що соціокультурна компетентність передбачає «процес формування мовної особистості, що включена в комунікацію в конкретному соціокультурному середовищі здійснює соціокультурну діяльність, ґрунтовану на певному ціннісному ставленні до неї» [4, с. 73]. Тому закономірно брати до уваги завдання, покликані розвивати мовну особистість як носія культурних цінностей, як уособлення мовного ідеалу, що знайшли свою відображення в паремійному фонді української мови. Наприклад, вправа 44 має на меті показати український мовний ідеал крізь призму прислів'їв про спілкування. Учням та ученицям запропоновано навести приклади з життя чи літератури, які ілюструють прислів'я такі прислів'я, як-от: *Який привіт, такий і одвіт. Який «добрий день», таке і «добре*

здоров'я». *Красне слово – золотий ключ. Сказане слово – срібло, а мовчання – золото. Від красних слів язик не відсохне* [90, с. 22].

У такому контексті маємо зазначити, що визначну роль для розвитку людини надано саме мові, на що також мають бути орієнтовані вправи соціокультурного спрямування. Наприклад, у вправі 11 потрібно ознайомитися із висловленнями про роль мови у формуванні й самовираженні особистості, а саме: *Скалічена мова отупляє, оглуляє людину, зводить її мислення до примітива. Бо мова – це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності* (В. Сухомлинський) [90, с. 8].

У процесі аналізу освітнього матеріалу в підручниках беремо до уваги думку Т. Бондар про те, що «оволодіння соціокультурною компетенцією є своєрідним ознайомленням суб'єктів навчання з певною мовою й культурою, із національно-культурною специфікою мовленнєвої поведінки, а відтак і формування в них уміння користуватися елементами соціокультурного контексту, необхідними для породження та сприйняття мовлення з погляду носіїв мови [9, с. 26]. Тому викликає лінгводидактичний інтерес вправа 21, пов'язана з опрацюванням паремійного матеріалу різного за джерелами походження (латинське, японське, українське), у якому представлено знання носіїв мови про гостинність та її характеристики, а саме: 1. *Хто в гості не їздить і до себе не зве, той недобрим сливе* (Українське прислів'я). 2. *І добрий гість набридає, коли засидиться* (Японське прислів'я) [90, с. 11].

Інший підручник з української мови для 11 класу авторів А. Ворон, В. Солопенка (рекомендовано МОН України наказом від 12.04.2019 № 472) містить такі теми соціокультурного спрямування, як-от: мова як знакова система; роль мови у формуванні й самовираженні особистості; українська мова у світі, українська діаспора; українська мова в діалозі культур; історія української лінгвістики; видатні українські мовознавці [90, с. 5–29].

У зазначеному підручнику принцип текстоцентризму також є визначальним для презентації завдань соціокультурного спрямування, де ключовим елементом є усталена мовна одиниця. Здебільшого це вислови відомих вітчизняних і зарубіжних історичних, політичних чи культурних діячів. Завдання полягає в тому, аби розвинути орфографічні вміння та навички, а мовний матеріал містить відомості про Манатму Ганді, індійського державного та політичного діяча, національного героя Індії, ідеолога філософії ненасильства, що вплинула на національні й міжнародні рухи прихильників мирних змін. Розуміємо, що його образ уособлює іншу, невідому учням культуру, яка трансліює загальнолюдські культурні і духовні цінності, пов'язані із мирним життям, що наразі є актуальним питанням для українського суспільства, а тому важливе для формування соціокультурної компетентності.

У процесі роботи із синтаксичною теорією вдалими методичними рішеннями є використання ілюстративного матеріалу з паремійного фонду (прислів'їв, приказок, крилатих висловів, афоризмів тощо). Здобувачі освіти неодмінно стають причетними до процесу залучення їх до культури, що уможливорює використання праць і думок кращих представників культурно-мистецького, академічного життя українського суспільства, до яких належать вітчизняні митці та дослідники мови. Наприклад, у вправа 21 автори підручника орієнтують учнів на роботу з висловлювання українських мовознавців і письменників, а саме: *1. Мова має два потужні крила які дають їй повнокровне життя океан слів і граматику* (І. Вихованець). *2. Мова не тільки засіб спілкування а й природний резервуар інформації про світ насамперед про свій народ* (В. Русанівський). *3. Новотвори це фермент у мові запорука її розвитку цвіту й буяння* (М. Рильський) [90, с. 29].

Паремійний матеріал як джерело інформації про національні цінності, культурний підтекст міжособистісної взаємодії є цікавим для використання й під час складання для учнів та учениць так званих мовних задач, що проілюстровано текстом вправи, що являє собою мовну задачу, як-от: «*Учні*

наводили приклади речень з обставинами мети, вираженими неозначеною формою дієслова. Оксана пригадала прислів'я: «**Привів коня кувати, як кузня згоріла**». Ярослав склав таке речення: «Хлопець виніс теляті їсти». Сашко навів такий приклад: «Іван почав старанніше вчитися». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте» [90, с. 122].

Можемо підсумувати, що чинні програми й підручники для профільної школи, затверджені Міністерством освіти та науки України, ґрунтуються на загальнокультурному розвиткові учнів та їх адаптації до життя в певному соціальному середовищі, спрямовані на розвиток у старшокласників соціокультурної компетентності. Вправи й завдання, запропоновані у підручниках для 10–11 класу, побудовано за принципом вивчення мови не ізольовано, а в контексті української культури. Відтак мова і культура постають у тісному взаємозв'язку, а учень і учениця є частиною суспільства й основним носієм мови, а тому і творцем культури, і водночас її користувачем.

2.2. Текст як провідний засіб реалізації соціокультурної змістової лінії у процесі навчання української мови

Якісні зміни, які нині відбуваються в освітній царині, модернізація навчання української мови в закладах загальної середньої освіти, орієнтація на формування мовної особистості старшокласника на основі компетентнісного підходу має на меті розробити положення концептуального змісту, що забезпечать не тільки інтенсивне оволодіння мовною теорією, а й вироблення в учнів та учениць профільної школи комунікативних умінь і навичок ефективно спілкуватися в різних життєвих ситуаціях.

Попередньо ми визначили, що соціокультурна змістова лінія покликана опанувати національні й духовні цінності українського народу, сприяє естетичному та морально-етичному розвиткові особистості, вихованню громадянських почуттів і поваги до рідного слова та власного народу, його історії, культури. А відтак соціокультурна змістова лінія передбачає

культурний розвиток старшокласників, підготовку їх до життєдіяльності в українському суспільстві і реалізується здебільшого через освітню мету уроків української мови завдяки долучення до аналізу текстів соціокультурної тематики [75, с. 461].

Розуміємо, що дієвим засобом реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови є текст. З. Бакум зазначає, що важливим у реалізації текстоцентричного принципу навчання є положення про те, що текст виступає засобом долучення учнів до матеріальної та духовної культури українського народу, його історії, звичаїв і традицій. Національно-культурний компонент у навчанні української мови стає одним із найбільш дієвим засобом розвитку духовного світу здобувачів освіти, його ціннісноорієнтаційної культури, національної самосвідомості, зрештою українськомовної особистості. Сучасні теоретики і практики шукають текстові матеріали, які сприятимуть вихованню особистості як творця, носія і користувача мов з історичними, соціальними, етнічними та соціопсихологічними особливостями [3, с. 93].

Прикметник *текстоцентричний* та інші його синонімічні відповідники (*текстовий, текстоорієнтований*) в межах сучасної лінгводидактики тлумачать по-різному (З. Бакум, Л. Галаєвська, І. Дроздова, О. Гриджук, І. Кучеренко, Л. Мамчур, В. Нищета, С. Омельчук, М. Пентилюк), однак їхні думки збігаються в тому, що саме текст є засобом пізнання мови як «поліфункційного явища, що виконує комунікативну, функцію, а також номінативну, репрезентативну, соціальну, впливову, експресивну, естетичну, культурну та інші» [2, с. 100].

У лексикографічній праці «Українська мова. Енциклопедія» української мови вміщено таке визначення: «текст – писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлювань, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими, формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному плані спільною тематичною і сюжетною заданістю» [88, с. 627]. Як бачимо, у наведеній дефініції основну увагу спрямовано на

форму його вираження (усна чи писемна) та зв'язки (сміслові, формально-граматичні).

За основу нашого дослідження візьмемо лінгводидактичне трактування тексту як висловлювання, що має власну внутрішню структуру, певну побудову та є продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній чи писемній формі [82, с. 135].

Досліджуючи основні етапи формування соціокультурної компетентності учнів В. Вітюк називає критерії, яким повинні відповідати тексти, а саме:

1) змістовність, інформативність – зміст тексту з інформацією про рідну мову та її місце серед інших мов світу, про культуру спілкування, мовленнєву етику, духовну культуру, психологію українців тощо. Тексти мають бути проблемними, щоб учні вчилися мислити, аналізувати, аргументувати свої позиції;

2) функційність – можливість спостерігати за використанням лінгвоодиниць у текстах, підданих аналізу на заняттях;

3) виховна спрямованість – кращі зразки текстів різних жанрів і стилів мовлення мають розвивати в учнів загальнолюдські цінності, формувати гуманістичний світогляд, національну свідомість, високі моральні якості та активну громадянську позицію;

5) доступність текстів для певної вікової групи, адже відомо, що занадто складні тексти розчаровують учнів і позбавляють їх віри в успіх. Занадто легкі тексти також небажані, оскільки відсутність моментів подолання труднощів негативно впливає на зацікавленість учнів і втрачає розвивальну функцію процесу вивчення мови [17, с. 478].

На нашу думку, окреслені вище положення про текст є правомірними і для середньої та старшої ланки в навчанні мови, однак варто зауважити, що, окрім залучення різноманітної лексики, потрібно сприяти засвоєнню й інших мовних одиниць – усталених зворотів, паремій, афоризмів тощо. У своїх лінгвометодичних розвідках М. Проць вказує на те, що конкретний часовий

обсяг для реалізації соціокультурної складової не фіксується, і зміст визначається через вибір відповідних завдань та вправ. Ця лінія навчання базується на використанні різних навчальних матеріалів на уроках української мови, таких як прислів'я, приказки, загадки, а також художні тестові завдання з українознавчого спрямування [75, с. 460].

Можна зробити висновок, що вдало підібрані навчальні матеріали разом з усіма методами навчання пояснюють теоретичні положення, сприяють успішному розвитку мовних навичок, збагачують інтелектуальну та емоційну сферу учнів, формують моральні переконання учнів.

В. Любецька та Ю. Шахіна стверджують, що текстоцентричний підхід дозволяє досягти широкого спектру навчальних цілей у єдності. Зокрема, це включає формування вміння чітко, аргументовано та виразно висловлювати свої думки та переконувати аудиторію у правильності своїх аргументів. Також цей підхід сприяє розвитку навичок ефективного участі в дискусіях та використанню правил взаємодії та мовлення. Важливо наголосити, що текстоцентричний метод сприяє розвитку мовленнєвої компетенції як в усній, так і

Мовленнєва основа уроку сприяє розвитку учнівського мовлення через використання різних видів мовленнєвої діяльності, таких як слухання, читання, усне мовлення та письмо, для освоєння мовленнєвознавчих концепцій. Тому, відповідно до думки вчених, ефективними завданнями є такі:

- Визначити заголовок, встановивши головну ідею тексту.
- Визначити тип і стиль тексту.
- Скласти план прочитаного та переказати текст.
- Обґрунтувати відповідність змісту при переказі тексту.
- Знайти в тексті речення, які найкраще відповідають його заголовку.
- Розглянути спосіб зв'язку речень у тексті.
- Виконати стилістичний аналіз тексту. [2, с. 101].

Тексти для роботи можуть бути різножанрові, різнитися за структурою, стильовою приналежністю, однак неодмінною їхньою рисою має бути соціокультурне навантаження. Наведемо віршований уривок зі збірки праць про українську мову І. Огієнка «Рідна мова» [67, с. 109], у якому в довершеній художній манері передано ставлення автора до рідного слова, захоплення величчю мови, асоційованої у свідомості українців із материнською любов'ю, Божою силою, відчуттям прекрасного:

*Душа народу – Рідна Мова,
Всьому живому – рідна мати,
Найперша нації основа,
Ясні людського серця шати!
Предвічний воїн Бога-Слова
З Небес народів на чати.
Рука мамусина шовкова
Спокою з нею заживати!
У ній розради всім безодня,
Як квітці ранішня роса,
Вона – троянда всенародна.
Усім надзоряна краса,
Вона – всім пісня Великодня,
Що вабить серце в Небеса!* [67, с. 109]

Використання текстоцентричного підходу у процесі вивчення паремійного складу мови сприяє формуванню системного уявлення про українську мову, її будову, усвідомлення нормативної складової, стилістичного та експресивного потенціалу не як «абстрактних наукових категорій, а таких, що безпосередньо пов'язані з живою природою мови, зумовлені нею та виконують важливі комунікативні функції» [81, с. 110].

В. Калько відзначає, що введення паремій у текст - більш складний процес, ніж просте відтворення їх у готовому вигляді. Це пояснюється тим, що прислів'я сильніше залежать від контексту або ситуації, ніж інші лінгвістичні

конструкції. Основна причина полягає в тому, що одне речення часто недостатньо для відтворення сенсу паремії, оскільки саме прислів'я має власну структуру речення. У текстах паремійні конструкції використовуються поруч зі звичайними реченнями, з якими вони гармонізують, дотримуючись загальних граматичних правил української мови. Проте характер функціонування паремій у тексті обмежений зважаючи на їхню синтаксичну структуру і сталість значень відповідно до традиції [40, с. 102–103]. Отже, розуміємо, що для витлумачення глибинного змісту прислів'я потрібно залучення контексту. Особливість функціонування паремій у тексті полягає в тому, що вони самі набувають статусу текстової одиниці у зв'язку із контекстним оточенням та із загальною комунікативно-прагматичною метою текстового фрагменту, а відтак саме контекст і мета комунікативної взаємодії визначають її семантичний діапазон.

У нашому кваліфікаційній праці ми звертаємо увагу насамперед на сприйняття контексту, розуміння змісту й мети опрацьованого тексту соціокультурної тематики, «оскільки функцією контексту як лінгвального оточення уточнюваної мовної одиниці є ідентифікація її значення» [40, с. 103]. Застосування контексту реалізоване не через слово, а через висловлення, оскільки паремійна конструкція має реченнєву структуру і реалізує свій зміст у контексті.

На нашу думку, текстів історичного характеру впливатимуть на розвиток патріотичних почуттів, поваги до власного національного минулого, світлої пам'яті про подвиг мужніх воїнів, які боронили українську землю від загарбників. Емоційно-експресивний посил паремійної одиниці дає змогу обміркувати закони вояцького життя, про які згадують друзі-побратими, провести паралелі до подій, які нині відбуваються в нашій країні. У процесі роботи з такими текстами учителю-словеснику потрібно проявити максимальну емоційну стійкість, демонструючи національно-культурний потенціал паремій про життя козаків, воїнів, героїв України, прививаючи повагу й гордість молодому поколінню українців.

Паремійний матеріал у текстах може стосуватися різноманітних сторін людського життя, передавати символічні значення, тобто в ситуаціях, коли у паремійному вислові пряме основне значення накладається на активне переносне. Такі мовні одиниці надають текстам своєрідних філософських смислів, демонструючи мовцю світоглядну місткість та глибокий підтекст українських паремій.

Соціокультурний розвиток учнів залежить від низки педагогічних ідей, які потрібно врахувати під час аналізу освітньо-методичного забезпечення процесу навчання української мови у 10–11 класах. Підтримуючи думки О. Кучерук [53, с. 3–4] про рівні організації навчально-виховної роботи для соціокультурного розвитку здобувачів освіти, можемо сформулювати основні шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії, які передбачають:

- реалізацію особистісно орієнтованого підходу (навчальний матеріал повинен містити інформацію, цікаву для сприймання, яка сприятиме особистісному розвитку учнів);
- використання інтегрованого й системно-синергетичного підходів до створення соціокультурного освітнього середовища (координує роботу вчителя та здобувачів освіти в одній системі освітніх координат, забезпечуючи взаємозв'язок навчальних дисциплін, їх логічне поєднання: українська мова та історія, література, культурологія, мистецькі царини, наука про землю та ін.);
- використання дидактичного матеріалу з посиленням соціокультурним змістом (визначає спрямованість навчальних текстів, опрацювання мовних одиниць із яскраво вираженим соціокультурним компонентом, зокрема посилена увага до вивчення паремійного корпусу української мови);
- принцип єдності навчання, розвитку й виховання особистості (реалізовується у процесі визначення багатоаспектної мети уроку, тому із текстами соціокультурної тематики учнів пізнають мовні одиниці, вивчають їх структуру та семантику, особливості вживання, розвивають комунікативну компетентність, пізнавальну активність і виховуються засобами рідної мови);

– принцип опори на духовність учня, ґрунтовану на розвитку когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, волевого, креативного потенціалів, прагнення до гармонізації психічної сфери, подолання відчуження від природи й соціуму;

– принцип національно-культурної самоідентифікації (зважає на те, що формування в підлітків національно-культурної ідентичності є проблемою державної ваги і національної безпеки з огляду на агресивні дії з боку Росії від 2014 року й широкомасштабну війну від 24 лютого 2022 року) [53, с. 4].

Відтак, можемо підсумувати: задля формування соціокультурної компетентності й реалізації соціокультурної змістової лінії навчальні тексти мають бути підібрані на основі суспільно корисної, національно-патріотичної, культурно-історичної тематики з урахуванням комунікативно-діяльнісного підходу, ситуативного та інтегрованого підходів, що передбачає врахування міжпредметних зв'язків та загального емоційно-інтелектуального розвитку особистості старшокласників.

Висновки до другого розділу

Соціокультурна лінія змісту навчання рідної мови передбачає поглиблену роботу над лексикою, фразеологією, пареміологією, які позначають реалії життя українців, транслиують особливості їх світогляду, називають поняття, специфічні для національної культури, моральні й духовні цінності.

У процесі реалізації соціокультурної змістової лінії у профільній школі варто звертати увагу на ресурси пареміології. Завдання, яке стоїть перед учителем – дібрати цікавий і пізнавальний мовний матеріал, що дає можливість показати самобутність українців, їх погляди на світ і на себе в ньому, сформовані за допомогою мови й відображені в мові, а також те спільне, що об'єднує різні народи. Вправи і завдання з прислів'ями та приказками, запропоновані в чинних підручниках з української мови або

дібрані вчителем, не лише сприятимуть збагаченню словникового запасу старшокласників, а й занурять їх у культурну й національну різноманітність світу, навчать відчувати спільне й відмінне в кожній культурі й мові, краще і глибше розуміти один одного та стануть джерелом формування соціокультурної компетентності учнів та учениць.

У процесі аналізу лінгводидактичної літератури було з'ясовано, що саме текст є провідним засобом реалізації соціокультурної змістової лінії під час навчання української мови у профільній школі. У нашій роботі кваліфікуємо текст як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, розширення їхнього інформаційного тла, як основне джерело соціальних норм поведінки, морально-етичних, естетичних та інших цінностей, що вирізняються потужним потенціалом для національно-патріотичного виховання.

Робота з текстовими одиницями соціокультурної тематики, власне, паремійними одиницями як елементами синтаксичної системи, пошук українських відповідників, зіставлення різних способів вираження однієї і тієї ж думки дає змогу говорити про соціокультурну компетентність здобувачів і здобувачок освіти.

Аналіз чинних програм і підручників профільного рівня навчання мови засвідчує, що соціокультурна змістова лінія є засобом опанування національних і загальнолюдських культурно-духовних цінностей та ідеалів, норм моралі та поведінки, які здатні регулювати стосунки між різними поколіннями, статями, націями, а тому сприяють усебічному розвитку мовної особистості й органічному входженню її в національно орієнтований соціум. Змістове наповнення цієї лінії здійснюється на основі добору соціокультурних відомостей про мову, літературу, суспільствознавство, мистецтво, культуру, міжкультурне спілкування тощо.

Аналіз лінгводидактичного наповнення підручників для 10–11 класів виявив, що соціокультурний зміст передбачає відбір, обробку та створення текстів з відповідною тематикою та стилем, які спрямовані на формування важливих громадських цінностей, світогляду та цінностей, а також розвиток

навичок комунікації. Це є ключовою складовою соціокультурної компетентності для учнів.

Відповідно до навчальної програми, окремої години для вивчення соціокультурного вмісту не передбачено. Тому процес формування соціокультурної компетентності має бути інтегрованим і проводитися на кожному уроці української мови. Вчителі-словесники відповідають за вибір та використання навчального матеріалу з урахуванням соціокультурних потреб суспільства та повинні надавати цьому процесу системний характер.

РОЗДІЛ 3

УПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

3.1. Формування соціокультурної компетентності учнів старшої школи у процесі реалізації соціокультурної змістової лінії

Проблема формування соціокультурної компетентності учнів та учениць вирізняється актуальністю в сучасній лінгводидактиці і повсякчас привертає увагу багатьох науковців. Різні її аспекти досліджували у своїх працях Н. Білоцерківська, В. Вітюк, Н. Голуб, О. Горошкіна, О. Бондаренко, Г. Корицька, С. Мунтян, В. Нищета, М. Пентилюк, О. Потапенко, О. Семенов, М. Черкасов та інші вчені. Власне, С. Мунтян вивчала у своїй дисертаційній праці методику розвитку діалогічного мовлення у процесі реалізації соціокультурної змістової лінії в 6–7 класах. Основну увагу в цій роботі зосереджено на витлумаченні термінів «соціокультура», «соціокультурна компетентність» у лінгводидактиці, змісту навчання діалогічного мовлення та розвитку соціокультурної компетентності.

Аналіз лінгводидактичної літератури свідчить про те, що в умовах компетентнісно орієнтованого навчання української мови на профільному рівні, коли зусилля покладено на формування компетентностей, учитель-словесник має пам'ятати, що одне зі стратегічних завдань шкільної мовної освіти – це засвоєння соціокультурного досвіду, що відображено у мовних одиницях. На думку М. Ніщенко, на формування такого досвіду та його освітню модифікацію значною мірою впливають соціальні чинники. Однак автори підручників зосереджуються на культурних чинниках і майже не беруть до уваги «соціальні» чинники. Це формує ставлення байдужості до загальнонаціональних подій, що не призводить до зацікавленості в інформації про те, від кого залежить добробут, якою має бути освіта і хто гарантує права учасників освітнього процесу. У багатьох сучасних підручниках бракує

ціннісного змісту. Як наслідок, більшість учнів не можуть або не хочуть застосовувати свої знання в суспільстві, не розуміють своєї ролі в суспільстві та ролі інших, «ховаються» в молодіжних субкультурах з різним змістом і втрачають зв'язок з попередніми поколіннями [66, с.119].

В уроках української мови в профільній школі основою організації є загальні принципи навчання та лінгводидактики. Вони підтверджені змістом мовної освіти та взаємодіють з методами, прийомами та засобами навчання, а також типологією та структурою уроків. Проте в умовах сучасної модернізації освіти та акценту на компетентнісному навчанні, вивчення рідної мови вимагає додаткових принципів, таких як: зміцнення мотивації у навчальному процесі; фокус на текстах як центральних матеріалах навчання; врахування ціннісних орієнтацій; орієнтація на життєву доцільність та корисність знань; спрямування на всебічний і гармонійний розвиток; заохочення співпраці та взаємної підтримки; активна участь особистості в навчанні; індивідуалізація навчання; забезпечення органічної єдності між людиною, мовленням і процесом навчання; створення гармонійного освітнього середовища і балансу між раціональним та емоційним компонентами [26, с. 38].

Задля вдалого формування в учнів та учениць профільної школи соціокультурної компетентності учителю варто підбирати спеціальні завдання. У другому розділі роботи ми визначили, що основним дидактичним матеріалом для реалізації соціокультурної змістової лінії є тексти певної тематики, тексти автентичні, які містять у собі ті чи ті культурно марковані елементи, тобто вказують на звичаї і традиції українського народу, на його символи, відображають його мовні реалії тощо.

Дидактичний матеріал, що об'єднується за певною соціокультурною тематикою, колективно демонструє конкретні аспекти суспільного, культурного та національного життя, сприяючи учням зрозуміти їх у єдності. При виборі завдань та текстів, вчитель повинен дотримуватися послідовності та усвідомлювати, що в основі реалізації методики соціокультурної лінії лежить "принцип національності – відображення української мови як творіння

розуму, почуттів та серця, у всіх сферах різноманітної діяльності українців, які оберігають традиції сім'ї, роду та українського народу. Цей принцип не може бути реалізований без включення до навчального процесу текстів із українського фольклору, біблійських сюжетів, українських літературних творів та скарбів народної мудрості, що відображені у фольклорних і художніх текстах різних видів та жанрів [75, с. 461].

До текстів з обов'язковим соціокультурним компонентом потрібно розробити завдання, тобто розробити свою систему вправ, що дадуть можливість учителеві об'єднати мовні, мовленнєві знання з урахуванням міжпредметних зв'язків, інтелектуального розвитку та ціннісних орієнтацій старшокласників. На уроках української мови у профільній школі здобувачі та здобувачки освіти також мають змогу закріплювати отриману на уроках з інших дисциплін соціокультурну інформацію, що, без сумніву, сприятиме підвищенню рівня сформованості соціокультурної компетентності учнів. Тому маємо на меті розробити комплекс вправ із використанням паремійного матеріалу, дібрати такі тексти й текстові фрагменти, які посилять розв'язання проблеми оптимізації змісту й методичного інструментарію реалізації соціокультурної змістової лінії в шкільному курсі української мови на профільному рівні її вивчення.

3.2. Система вправ і завдань для реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови

У сучасній лінгводидактиці під вправами розуміють «послідовні дії та операції, що виконуються багаторазово для набуття необхідних практичних умінь і навичок» [62, с. 118]. У методиці вправи з мови класифікують, виходячи з різних критеріїв: змісту, форми проведення, складності і відповідно поділять на 1) підготовчі; 2) вступні; 3) пробні; 4) тренувальні; 5) творчі; 6) контрольні [62, с. 118].

Варто відзначити систему класифікації О. Горошкіної, яка виділяє різновиди завдань для учнів: аналітичні завдання, пов'язані з ретельним аналізом текстового матеріалу; асоціативні завдання, спонукають до виявлення особистого емоційного ставлення до тексту; когнітивно-розвивальні завдання, які створені на основі тексту з підкресленням національного компоненту, сприяють покращенню знань, навичок та умінь учнів, а також формують у них українську мовну культуру та світосприйняття; креативно-дослідницькі завдання, що заохочують учнів до творчої діяльності, включаючи пошук та розв'язання проблемних ситуацій. Ці завдання спрямовані на розвиток інтелектуально-креативних якостей учнів, таких як мовне відчуття, вміння висловлювання, критичне мислення, мовлення, уява, увага, дотепність та інші. [27, с. 95].

У процесі реалізації соціокультурної змістової лінії можна розглядати такі завдання:

- 1) вправи аналітичного характеру на основі готового тексту соціокультурного змісту;
- 2) вправи аналітико-мовленнєвого характеру на основі готового тексту соціокультурного спрямування;
- 3) вправи на трансформацію тексту (написання власного тексту на основі поданого зразка, створення власного висловлення).

На наше переконання, з переліку вправ, спрямованих на вивчення паремійного багатства української мови та роботу з текстами, доцільно добирати такі, що водночас забезпечують ефективну роботу із паремійним матеріалом і сприятимуть формуванню соціокультурної компетентності. Перевагу варто надавати творчим і комплексним вправам, що передбачають опрацювання тексту, визначення його основної думки, формулювання власного ставлення до прочитаного, конструювання власних текстів із залученням прислів'їв і приказок, виконання різних завдань, які транслюють мовну та соціокультурну компетентність учнів.

Аналітичні вправи пропонуємо компонувати так, щоб учні могли ознайомитися із текстом, проаналізувати його. Наприклад, завдання до тексту про значення освіти, вивчення норм української мови, що впливає на розвиток мовної особистості.

Вправа 1. Прочитайте лист Василя Стуса синові Дмитру. Визначте в ньому абстрактні іменники. Які речення, вжиті в тексті можна охарактеризувати як авторські афоризми?

Вправа 2. Ознайомтеся із прислів'ями і приказками, які допоможуть у вивченні правил безпеки життя на дорозі. Якими видами речень вони представлені? Доповніть вправу відомими вам пареміями з концептом «дорога».

1. Тихо їдеш – далі будеш. 2. Кінь на чотирьох і той спотикається. 3. Навпростець тільки ворони літають. 4. Як поїдеш в об'їзд, то будеш і на обід, а як навпростець, то увечері (Нар. творчість).

Вправи асоціативного характеру – покликані вплинути на емоційно-вольову й почуттєву сферу учнів та учениць, спонукати до самоаналізу, самопізнання, саморозвитку.

Вправа 3. Прочитайте поетичні тексти Юлії Хандожинської «Мої кольори» і Інелли Огневої «А мрії не падають з неба». Опишіть емоції, які вони у вас викликали. Доберіть слова і фразеологізми, якими ви передаєте почуття захоплення. Розкажіть про свою мрію.

Вправа 4. Прочитайте уривок з твору Миколи Хвильового «Дорога й ластівка». Який образ дороги змальовує автор? Знайдіть у тексті неповні речення. Напишіть творчий переказ за поданим початком «*У перспективі – дорога*».

Когнітивно-розвивальні вправи мають на меті ознайомлювати учнів з важливою інформацією культурно насиченого змісту, стосуються важливих для суспільства тем, дають уявлення про національну мовну картину світу.

Вправа 5. Прочитай поезію Ліни Костенко «Люблю чернігівську дорогу...». Прокоментуйте, якими засобами виразності авторка змалювала читачеві образ дороги. Складіть невеликий за обсягом текст про дорогу, якою ви ходите до школи (або їдете до бабусі чи дідуся, на відпочинок, у гості тощо).

Вправа 6. Прочитайте уривок з твору. Висловіть свою думку: про що йдеться в тексті, що символізує собою дорога. Підберіть кілька прислів'їв, пов'язаних з поняттям дороги, життєвого шляху людини. Зверніть увагу на мовну палітру твору, яка засвідчує риси діалекту в новелах В. Стефаніка (Додатки).

Креативно-дослідницькі вправи розраховані на розвиток творчих здібностей, уміння проявити свій хист до художнього слова, висловлення власної мистецько-літературної позиції, тобто формують здатність мислити поза шаблонами, продукувати оригінальні ідеї та бачити новий зміст у загальновідомому.

Вправа 7. Прочитайте текст пісні С. Тарабарової, присвяченої Перемозі. Що вкладає у вислів «дорога додому» авторка цих рядків? Висловіть своє враження від прослуханого і прочитаного. Допишіть ще один-два куплети, або складіть свій поетичний твір про українську звитягу в бою і перемогу над ворогом. Прослухайте музичний твір, сканувавши *QR-код*.

ПЕРЕМОГА

Перемога, то не один день
 Перемога – це завжди дорога
 Кожен крок наближає її
 Таку жадану дорогу додому
 Перемога, то не один день
 Перемога – це завжди дорога
 Кожен крок наближає її
 Таку жаданну дорогу додому
 Дорогу додому (дорогу додому)
 Дорогу додому (дорогу додому)
 Дорогу додому

Дорогу додому
 Дорогу додому
 Скільки людей, скільки любові
 Скільки тебе в телефонній розмові
 Як ти? Я ти там?
 В данні часи промінь надії
 Все, про що мріємо стане можливим
 Настане день (настане)
 Настане (настане)

У додатках наведемо приклади текстів соціокультурної тематики, які можуть бути використані для опрацювання тем соціокультурної змістової лінії у 10–11 класах.

Отже, запропонована система вправ на засадах текстоцентричного підходу побудована з урахуванням складників соціокультурної компетентності. Ми розглянули такі види вправ: аналітичні, асоціативні, когнітивно-розвивальні; креативно-дослідницькі, які, на нашу думку, вирізняються потенціалом для презентації соціокультурної інформації, сприятимуть підвищенню ефективності процесу формування соціокультурної компетентності здобувачів середньої освіти.

3.3. Робота з паремійним матеріалом у системі формування соціокультурної компетентності учнів у позаурочний час

На сучасному етапі трансформації системи української освіти позакласна робота з української мови набуває надзвичайної актуальності, адже її по праву вважають складовою частиною навчально-виховного процесу, однією із форм організації дозвілля учнів, що допомагає підвищувати рівень знань із дисципліни, готує здобувачів освіти до самостійної наукової роботи, стимулює розвиток творчих здібностей, позитивно впливає на соціалізацію особистості.

Як ми зазначали раніше, соціокультурний компонент відіграє суттєву роль у роботі вчителя з учнями в позаурочний час і, відповідно, формуванні соціокультурної компетентності. На нашу думку, варто акцентувати на тому,

що зміст та організація позакласної роботи відбувається на основі комплексної реалізації основних принципів навчання та виховання, що становлять певні вихідні положення, які є підґрунтям для системи позакласної роботи з української мови.

Науковці визначають позакласну роботу на основі таких принципів: взаємозв'язок між позакласною роботою та аудиторним навчанням; врахування віку та підготовленості учнів; вибірковість; науковість; зацікавленість, емоційність та систематичність; висока інтелектуальна активність учнів; розмовна спрямованість [82, с.102].

В. Александрова підкреслює важливість соціокультурного підходу у контексті дослідження і визначає його як основополагаючий. Цей підхід спрямований на розвиток соціокультурної компетентності учнів, яка включає в себе знання про матеріальну і духовну культуру українського народу та інших народів, а також усвідомлення соціокультурних стереотипів у мовному спілкуванні, а також комунікативний та соціокультурний досвід, який учні здобули під час навчання в попередніх класах [1, с. 49].

У попередніх частинах роботи, де ми визначали природу соціокультурної компетентності, було вказано кілька разів, що ефективна українськоцентрична освіта повинна відповідати сучасним соціальним потребам. Іншими словами, суспільство очікує від нас формування учнів, які будуть патріотично налаштовані, активні, культурно розвинені та мовні особистості з розвиненими інтелектуальними здібностями. Ці учні повинні бути здатні до повноцінної взаємодії з іншими членами суспільства, використовуючи українську мову. Тому вчитель-словесник повинен приділяти особливу увагу тому, щоб наповнювати уроки української мови та позакласні заходи з української мови культурним та соціокультурним змістом, сприяючи отриманню учнями соціокультурного досвіду.

Опрацьовуючи науково-методичну літературу, ми звернули увагу на методичні розробки та рекомендації, які пропонують для учителів провідні українські дослідники лінгводидактики. С. Караман у межах позакласної

роботи, що корелює з вимогами соціокультурної змістової лінії, пропонує такі теми для розгляду: «Український рушник», «Виникнення писемності», «Розповіді про майстрів художнього слова», «Наші таланти» [42, с. 118].

На основі подібних формулювань пропонуємо власну тематику позакласних заходів: «Моя українська родина», «Батьківська хата», «День волонтера», «Наші захисники», «Світ емоцій: страхи війни», «Світ емоцій: війна, що нас не зламала», «Наша «Мрія» незнищенна», «Шлях до Перемоги», «Народна мудрість у слові», «Подорож у галактику прислів'їв і приказок», «Вишиванка – наш оберіг», «Рідна мати моя...».

Позакласна робота передбачає і участь учнів у конкурсах творів і творчих робіт, у проектах, які часто пропонують департаменти освіти в різних регіонах держави, наприклад: «Україна – вільна і незламна», «Знаю свій край», «Мої чудові земляки», «Захисник України – герой нашого часу» та ін. Власне це ті роботи, що можуть бути присвячені відомим людям з міст і сіл, які прославилися своїм життям або вчинками, віддали життя чи здоров'я за незалежність України, учасникам АТО, бійцям ЗСУ та Нацгвардії тощо. Відповідно, вчитель має запропонувати учням на вибір форму презентації, підготовленої за обраною темою роботи, як-от: написати замітку у шкільну газету чи сайт школи, підготувати текст для опублікування в соціальних мережах чи на платформі YouTube, провести конференцію за темою, підготувати матеріали у вигляді інтерв'ю та ін.

Традиційною формою позакласної роботи є мовний вечір (ранок), що присвячується певній темі. Можемо сформулювати такі: «Причисти мене розмовою українською мовою», «Українська – моя єднання», «Слово до слова – і виникла мова», «Українська мова – потужна зброя проти ворога», «Українська мова – кордон від загарбника», «Українська мова: поради на щодень», «Моя родовідна пам'ять» тощо. До змісту мовного вечора (ранку) включаються доповіді й повідомлення учнів, виразне читання поетичних і прозових творів, розваги та ігри, вікторини, готуються презентації та відеоролики.

Наведемо фрагмент позаурочного заходу в 10 класі «Моя родовідна пам'ять» (Додаток В), що відповідає соціокультурній змістовій лінії (тема «Мовне родинознавство»).

**Мовно-літературний вечір, присвячений Міжнародному дню сім'ї
(15 травня)**

Тема: «Моя родовідна пам'ять»

Метою заняття є сформувати у старшокласників уявлення про родинні зв'язки, звичаї та традиції українських сімей; розвинути індивідуальні творчі здібності учнів, образне і логічне мислення, уяву, вміння мислити нестандартно; виховувати повагу й любов до членів родини, пошану до великих предків, до рідної землі.

Вступне слово вчителя становить текст культурно-національного змісту, що покликаний розвинути зацікавлення в учнів історією своєї родини та країни загалом.

Родовідна пам'ять. Завжди в нашій родині існувала глибока зв'язаність між поколіннями. Батьки завжди прагнули передати нащадкам не лише навички роботи і поведінку, але й залишити позитивне спогади про себе. Це пояснює, чому в нашій родині велике повага до могил наших попередників. Родовідна пам'ять охоплює як згадки про дідуся і бабусю, так і їхні портрети на стінах, а також родові документи та листи. Вона виявляється в наших піснях, обрядах, у збереженні нашої мови та культури. Не дарма кажуть, що сім'я подібна до домашньої церкви, на якій спирається весь світ. Я докладав багато зусиль, щоб дослідити свій родовід. Я вже кілька років працюю над своїм генеалогічним деревом і докопався до п'ятого покоління.

Мовно-літературний вечір передбачає використання різноманітних художніх і публіцистичних текстів, які за своїм тематичним наповненням сприяють формуванню соціальної компетентності здобувачами освіти на профільному рівні навчання української мови.

Найпоширенішою формою позакласної роботи є мовний гурток, який, передбачає різні форми роботи з мови, а саме: освітньо-пізнавальні розповіді

вчителя про мову, повідомлення учнів на певні теми, інформацію про результати збору мовного матеріалу з практики живого або книжного мовлення (опитування чи робота з книгою, словником), спостереження над спеціально дібраними мовними явищами з подальшими висновками, цікаві бесіди, вправи, мовні ігри.

Ефективними для набуття соціокультурних умінь і навичок можна вважати екскурсії, зустрічі з письменниками чи літературами, мовознавцями, діячами культури та мистецтв, підготовка відеоматеріалів для власного каналу в соціальних мережах, моделювання сучасних тележанрів (наприклад, розважально-пізнавальна програма «Солов'їне шоу») тощо. Плани роботи гуртків має розробити вчитель, урахувавши особисті інтереси та знання мовознавчого, культурознавчого, літературознавчого, історичного характеру, беручи до уваги вікові та психологічні особливості старшокласників, їхні здібності.

Мовний гурток може мати постійні рубрики для учасників, як-от: «Лінгвостафета», «Мовний аукціон», «Рекламний ролик», «Знай наших», «Продовж прислів'я», «Консультуємося зі словниками» тощо.

Можемо підсумувати: у процесі формування соціокультурної компетентності здобувачів освіти важливим освітньо-розвивальним фактором впливу на особистість учнів є позакласна робота з української мови, яка налічує значну кількість форм і засобів проведення. Найпоширенішими на сьогодні можна вважати мовний гурток / клуб, вікторини, уточисті заходи (вечори, ранкові зібрання), екскурсії тощо.

Висновки до третього розділу

У сучасних умовах розвитку суспільства освітній заклад має забезпечити формування активної й творчої особистості, здатної долучитися до прийняття багатьох суспільно важливих рішень, готової брати відповідальність за результати власних рішень. Ця теза спонукає мовознавців і лінгводидактів до

розроблення та реалізації компетентнісного підходу в навчанні української мови у профільній школі.

У розділі розроблено методику формування соціокультурної компетентності старшокласників у процесі навчання української мови. Сформовано систему вправ з урахуванням класифікацій, запропонованих українськими лінгводидактами, зокрема О. Горошкіною, а саме: аналітичні, асоціативні, когнітивно-розвивальні, креативно-дослідницькі вправи.

З'ясовано, що важливим засобом у формуванні соціокультурної компетентності є вправи на ознайомлення та роботу із текстом. Такі вправи демонструють потужний аксіологічний потенціал української мови, яка є найважливішою державотворчою цінністю, а тому сприяє засвоєнню учнями загальнолюдських і національних духовних абсолютів, культурних норм взаємодії в соціумі, правил соціальної поведінки.

Позаурочна робота має компенсувати ті прогалини з української мови загалом та пареміології зокрема, які виникають у процесі опрацювання тих чи тих тем на уроках. За таких умов тексти і завдання соціокультурної тематики потрібно використовувати з метою формування національної мовної картини світу, національномовної свідомості учнів, а також системи ціннісних орієнтацій як одного з основних компонентів громадянської позиції. У такому контексті запропоновано проведення заходів соціокультурного спрямування, як відповідають сучасним реаліям і суспільним запитам, мовних гуртків (клубів), мовних ігор, вечорів пам'яті, годин спілкування з публічною особою, презентацію книг і словників.

ВИСНОВКИ

Під час підготовки кваліфікаційної роботи ми зробили кілька важливих висновків. Аналіз наукових і науково-методичних джерел допоміг нам розкрити сутність поняття «соціокультурна змістова лінія». Ця лінія зосереджена на специфічному напрямі, який спрямований на формування культурного рівня учнів, які є майбутніми активними учасниками суспільства в межах конкретної спільноти. Вона відповідає україноцентричній ідеї, сприяючи в утвердженні національної свідомості та соціокультурної самоідентифікації особистості.

Під соціокультурною компетентністю розуміють багатовимірне особистісне утворення, що включає інтегровані мовні та культурні знання в найрізноманітніших контекстах. Ця компетентність свідчить про здатність ефективно організовувати власну діяльність, зокрема комунікацію, відповідно до соціальних норм поведінки, моральних, етичних, естетичних цінностей.

Обґрунтування змісту поняття «соціокультурна компетентність» учнів 10–11 класів у лінгводидактичному аспекті дало змогу визначити, що вона ґрунтована на комунікативному та соціокультурному досвіді, здобутому учнями в процесі навчання української мови та інших предметів у попередніх класах. Це дало підстави визначити соціокультурну компетентність як інтегровану методологічну категорію з відмінними рисами, зумовленими національними, етнічними та регіональними особливостями і традиціями.

Важливим у цьому аспекті є з'ясування сутності соціокультурного компонента, що полягає у формуванні соціально підготовленого громадянина, обізнаного з культурним надбанням українського народу, тобто представника нації, який шанує й активно популяризує українську мову, літературу, культуру, і зокрема паремійного багатства, піклується про збереження для нащадків усього культурно-мистецького надбання українців.

Для витлумачення особливостей реалізації соціокультурної змістової лінії необхідно було дослідити відповідний зміст навчання, принципи, методи

і прийоми, види робіт, а також здійснити аналіз навчально-методичного забезпечення з української мови на профільному рівні її вивчення у школі. Методично-аналітична робота дала змогу зрозуміти, що соціокультурна змістова лінія допомагає здобувачеві освіти використовувати українську мову як засіб формування ціннісної позиції, світоглядних засад, громадянського патріотизму загалом. На це зорієнтовано вправи та завдання, запропоновані авторами чинних підручників з української мови для профільної школи.

Формування соціокультурної компетентності учнів та учениць старших класів на уроках української мови має здійснюватися й на текстоцентричній основі, у процесі роботи з яким засвоюється лінгвістична термінологія, удосконалюються мовні уміння й навички. Задля цього нами розроблено методичний комплекс вправ з використанням паремійного корпусу української мови, текстів соціокультурної тематики. Кожна вправа відповідає лінгводидактичним принципам і стимулює здобувачів освіти розширювати власні мовні смаки та культурно збагатитися. Запропоновані вправи відповідають наведеним вище вимогам, пропонуючи вивчати мовні явища в текстуальному оточенні і водночас виробляти основи соціальної поведінки в полікультурному суспільстві.

Роль позакласної роботи з української мови в контексті розвитку соціокультурної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів є важливою. Адже систематична і правильно організована позакласна робота сприяє не лише підвищенню якості знань з української мови, а й загальному розвитку особистості здобувачів освіти.

Отже, ми з'ясували, що систематичне засвоєння паремійних одиниць, а також робота із текстами соціокультурного навантаження уможливорює формування національно-мовної особистості. Насамперед йдеться про носія мови з усвідомленим прагненням підвищити свій культурний рівень, представника лінгвоспільноти з мовним смаком і мовною стійкістю, який не тільки послуговується значною кількістю лінгвоконструкцій різних

структурних рівнів, але й здатний до творчого підходу у використанні мовних засобів і реалізації себе в соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова В. Ф. Шляхи формування соціокультурної компетентності учнів 8–9 класів у позакласній роботі з української мови. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. № 4. С. 96–105.
2. Андрієць О. М. Текстоцентризм у розвитку дискурсивної компетентності сучасного старшокласника. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 3. С. 97–106.
3. Бакум З. П. Текстоцентризм у сучасній системі принципів навчання української мови. *Педагогічні науки : зб. наук. праць*. 2008. Вип. 47. С. 91–94.
4. Балашенко І., Самчук Л. Соціокультурна діяльність мовної особистості в освітньому просторі ЗВО. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2020. № 1. С. 72–76.
5. Березюк О. С. Педагогічні умови формування духовної культури молоді. *Формування духовності молоді людини: методика, практика, досвід : матер. міжвузів. наук.-метод. семінару (18 грудня 2007 р.)*. Житомир : Вид-во ПП Сахневич, 2007. С. 5–10.
6. Білицька В. М. Порівняльний аналіз визначення культурної, загальнокультурної, соціокультурної, культурологічної, полікультурної та крос-культурної компетентності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2019. № 2. С. 77–86.
7. Білоцерківська Н. Формування соціокультурної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2009. 20 с.
8. Благун Н. М. Змістові чинники мовного компонента у системі соціалізації особистості учнів. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2016. №10. С. 130–137.

9. Бондар Т. Генеза поняття «соціокультурна компетентність». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 71. Т. 1. С. 24–30.
10. Бондар Т. Г. Зіставний аналіз пареміологічних одиниць з опорними компонентами *дорога, шлях, путь, road, way, weg, Bahn*. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Вип. 51. С. 166–169.
11. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. 2017. № 1. С. 81–89.
12. Бондаренко Н. Соціокультурний аспект формування правописної компетентності учнів 5–7 класів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 452–458.
13. Бондаренко Г. Л., Йовенко Л. І. Народний золотослів як засіб формування вчителя-філолога, народознавця для оновлюваної національної школи. Умань : УДПУ ім. П. Тичини, 2003. 47 с.
14. Варецька О. В. Змістові лінії у визначенні сутності поняття «соціальна компетентність особистості». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 38. С. 110–118.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. 1736 с.
16. Веніг Н. М. Шляхи взаємодії мовленнєвої та мовної змістових ліній. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. 2009. Вип. 52. С. 90–94.
17. Вітюк В. Основні шляхи формування соціокультурної компетентності учнів початкової школи. *Рідне слово в етнокультурному вимірі* : зб. наук. праць. Дрогобич : Посвіт, 2013. С. 474–479.
18. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.

19. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 272 с.
20. Ворона Н. О., Пилипенко-Фріцак Н. А. Українські паремії з соматичними компонентами. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філологія*. 2020. Вип. 22. С. 113–121.
21. Галаєвська Л. В. Текстоцентричний підхід до формування мовленнєвих умінь і навичок та його реалізація в підручнику української мови. *Проблеми сучасного підручника*. 2017. Вип. 19. С. 68–79.
22. Гнатюк Л. Українські паремії XIX століття як джерело вивчення етикетних формул у спілкуванні українців. *Мова в суспільстві : семантика, синтактика, прагматика : монографія*. Ч. II / за ред. Г. Мацюк, І. Митнік, П. Юзвікевича. Warszawa – Lwów – Wrocław : Wydawnictwo I KiRBL ; Siedlce, 2022. С. 247–257.
23. Гонтова Л. В. Формування соціокультурної компетентності учнів 5–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі вивчення художньої культури : дис.... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Київ, 2020. URL : https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/dis_Hontova.pdf (дата звернення : 15.04.2023).
24. Горошкіна О. М. Формування мовної особистості випускника профільної школи: лінгводидактичний аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)* : зб. наук. праць. 2013. С. 181–186.
25. Горошкіна О. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 22. С. 183–189.
26. Горошкіна О. Психодидактичні принципи компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови учнів ліцею. *Філологічна освіта: компетентнісна парадигма : матеріали Міжнародної науково-*

практичної заочної інтернет-конференції (15 листопада 2019 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 37–39.

27. Горошкіна О. Функції підручника української мови в компетентнісній парадигмі. *Studia Ukrainika Posnaniensia*. 2019. № 1. С. 93–102.

28. Гошовська О. Формування ключових компетентностей учнів на уроках української мови та літератури через мовленнєву діяльність. *Дивослово*. 2018. № 9. С. 7–9.

29. Груба Т. Л. Сучасні підходи до формування мовної особистості учнів на уроках української мови (профільний рівень). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. № 1 (64). С. 65–71.

30. Гудзик І. П. Соціокультурна лінія змісту навчання мови. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Говерла, 2008. Вип. 12–13. С. 17–20.

31. Данилюк С. С. Дискурсивна, стратегічна, соціальна та соціокультурна компетенції як складники комунікативної компетенції в межах моделі формування професійної компетентності майбутніх філологів засобами інтернет-технологій. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 30. С. 137–143.

32. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti> (дата звернення : 16.04.2023).

33. Дзюбак Н. Паремії як засіб увиразнення авторського мовлення Марії Дзюби в романі «Укриті небом». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2019. Вип. 48. С. 111–114.

34. Діденко Н. Принципи організації позакласної роботи з української мови у процесі профільного навчання. *Педагогічний дискурс*. 2015. Вип. 18. С. 79–82.

35. Дубравська З. Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Молодий вчений* : наук. журнал. 2017. № 4 (3). С. 77–80.
36. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 19 с.
37. Закон України «Про освіту». 2017. № 38–39. 380 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 05.02.2023).
38. Калинова моя України. Соціокультурна змістова лінія на уроках української мови в 9 класі : зб. текстів і завдань / упор. Н. І. Демченко, Л. О. Сидоренко. Харків : Основа, 2020. 156 с.
39. Калько В. В. Проблема дефініції паремії в сучасній лінгвістиці. *Мовознавчий вісник*. 2018. Вип. 24–25. С. 77–86.
40. Калько В. Контекстуально-інтерпретаційний аналіз українських паремій. *Молодий вчений* : наук. журнал. Херсон : Гельветика, 2018. № 9 (61). С. 100–105.
41. Калько В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2019. 562 с.
42. Караман С. Позакласна робота з української мови. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 9. С. 45–47.
43. Кобцев Д. А. Реалізація соціокультурної змістової лінії на уроках української мови в 5 класі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон, 2012. 21 с.
44. Кобцев Д. А. Світова рецепція українського фольклору в соціокультурній змістовій лінії шкільного курсу української мови. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2010. Вип. 43. С. 56–61.
45. Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація паремій у художньому тексті. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9 (2). С. 275–289.
46. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навч. посіб. / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : ТО «ЦЕНТР-ПРИНТ», 2012. 349 с.

47. Корицька Г. Р. Соціокультурна компетенція школярів : до проблеми використання засобів її реалізації на уроках української мови. *Педагогічний дискурс*. 2012. № 13. С. 157–160.
48. Космеда Т., Колонюк С. Багатоликий статус паремії та аспекти її дослідження. *Лінгвістичні студії*. 2022. Вип. 43. С. 20–31.
49. Космеда Т., Осіпова Т. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу. Дрогобич : Коло, 2010. 270 с.
50. Коцюба З. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк, 2012. Вип. 24. С. 74–78.
51. Коцюба З. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження. *Мовознавство*. Київ, 2009. № 2. С. 34–47.
52. Красновська І. П. Теоретичне обґрунтування понять «компетенція» і «компетентність» у дослідженнях науковців (другої половини ХХ – початку ХХІ ст.). *Педагогічний альманах*. 2020. Вип. 45. С. 233–238.
53. Кучерук О. Соціокультурний розвиток учнів як лінгвометодична проблема. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 2 (112). С. 2–7.
54. Кучерук О. А. Соціокультурний підхід до формування україномовної особистості учня основної школи. *Методичний пошук : викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури*.
55. Кучерява О. Арт-технології як засіб реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 50. С. 91–96.
56. Лінгводидактичний словник учителя-початківця : навч. посіб. / уклад. І. І. Козак. Вінниця, 2009. 122 с.
57. Лещенко Г. П. Компетентнісний підхід до вивчення фразеології в загальноосвітній школі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип 10. С. 108–112.

58. Любецька В. В., Шахіна В. В. Тексточентризм як основний принцип навчання для іноземних студентів гуманітарних спеціальностей. *Мова* : наук.-теорет. часопис. з мовознав. 2022. № 37. С. 27–31.
59. Мацько Л., Семеног О. Компетентнісні підходи і програмні засади в навчанні української мови в 10–12 класах середньої школи (профіль – українська філологія). *Українська мова в освітньому просторі*. Київ, 2009. С. 44–60.
60. Мацько Л., Семеног О. Програмні засади навчання української мови учнів старшої школи (профіль – українська філологія). *Дивослово*. 2008. №2. С. 4–9.
61. Мельник Н. Г. Соціально-побутові паремії як відображення національної традиції. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9 (2). С. 104–110.
62. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / заг. ред. М. І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.
63. Мокієнко В. М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 9–21.
64. Мунтян С. В. Методика розвитку діалогічного мовлення у процесі реалізації соціокультурної змістової лінії в 6–7 класах : автореф. ... дис. канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон, 2011. 27 с.
65. Мунтян С. В. Основні складники соціокультурного змісту навчання української мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2012. Вип. 31. С. 194–198.
66. Ніщенко М. Формування соціокультурної компетентності учнів основної школи на матеріалах синтаксису простого речення : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2019. 259 с.
67. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2010. 436 с.

68. Огієнко О. І. Соціокультурна компетентність у професійній підготовці майбутнього фахівця. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 4. С. 368–375.
69. Остапенко Н. І. Компетентнісний підхід до навчання української мови та його складники. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 1. С. 51–53.
70. Остроушко О. А. Соціокультурний компонент у навчанні рідної та іноземної мов. *Україна і Німеччина : етнокультурні, лінгводидактичні та мистецько-духовні обміни, взаємозв'язки та взаємовпливи : зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2009. С. 139–145.
71. Помиткіна Л. В. Психологічні особливості реалізації компетентнісного підходу в освіті. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. праць. Київ : КДУ ім. Б. Грінченка, 2015. № 23. С. 99–104.
72. Пороботюк О. Профільне навчання української мови у старшій школі як чинник реалізації державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми в системі освіти : загальноосвітній навчальний заклад – доуніверситетська підготовка – вищий навчальний заклад* : зб. наук. праць матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (25 травня 2016 р., м. Київ, НАУ). Київ : НАУ, 2016. С. 191–195.
73. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. *Українська мова : 10-11 класи. Профільний рівень* / Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семенов О. М., Симоненко Т. В., 2017. 84 с.
74. Проценко А. А., Кирієнко О. Г. Категорія «компетентність» у фокусі педагогічного дослідження. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2022. Вип. 39. С. 61–63.
75. Проць М. Реалізація соціокультурної лінії у процесі вивчення української мови. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич : Посвіт, 2012. С. 459–464.

76. Прутчикова В. В. Паремія як когнітивна модель для репрезентації колективних знань. *Проблеми загального і слов'янського мовознавства*. 2018. № 1. С. 103–110.

77. Раковець О., Раковець С. Компетентність педагога як основа його професійної майстерності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 1. С. 50–60.

78. Рябоконт В. Формування діяльнісної (стратегічної) компетентності в учнів на уроках української мови в основній школі : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.02. Черкаси, 2016. 227 с.

79. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

80. Семенов О. М. Навчання української мови і літератури у вимірах ключових компетентностей : метод. посіб. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. 212 с.

81. Серебрянська І. М. Етноспецифічні ознаки концептосфери освіти в українській мовній свідомості (на матеріалі українських народних прислів'їв та приказок). *Філологічні трактати*. 2017. № 1. С. 107–114.

82. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / О. Горошкіна, Н. Єсаулова, О. Лук'яненко, Н. Мордовцева та ін. ; за ред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2014. 310 с.

83. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/Stratehiya.rozv.VO-23.02.22.pdf>

84. Сулік О. А. Методика формування соціокультурної компетентності в умовах багатомовного навчання в загальноосвітній школі : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 014 Середня освіта (Іноземні мови) / наук. керівник – канд. пед. наук, доц. О. Б. Каневська ; Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2023. 307 с.

85. Сучасні тенденції методики навчання : мовно-літературна царина : колективна монографія / за заг. ред. проф. З. П. Бакум. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. 251 с.
86. Гопчій Л. С. Формування україномовної соціокультурної компетентності : теоретичні і практичні аспекти. *Молодий вчений* : наук. журнал. 2014. № 7 (10). С. 170–173.
87. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
88. Українська мова : Енциклопедія / за заг. ред. В. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2004. 824 с.
89. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.
90. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 272 с.
91. Українська мова. Українська література : нові навчальні програми для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту, профільний рівень) ; Методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 352 с.
92. Усик О. Ф. Роль і місце соціокультурної компетентності у процесі підготовки майбутніх учителів. *Нова педагогічна думка*. 2010. № 1. С. 43–50.
93. Усик О. Ф. Соціокультурний аспект фахової підготовки майбутніх учителів української мови і літератури. *Педагогічні науки. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. 8 с.
94. Усик О. Ф. Теоретичні аспекти формування соціокультурної компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури. *Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні та психологічні науки»*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2009. № 52. С. 96–98.

95. Усик О. Ф. Формування соціокультурної компетентності майбутніх педагогів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. *Нова педагогічна думка*. 2009. № 4. С. 41–49.

96. Шарманова Н. М. Лінгводидактичний аспект вивчення афоризмів у шкільному курсі рідної (української) мови. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2006. Вип. 15. С. 432–440.

97. Шарманова Н. М. Формування міжкультурної компетентності як стратегічна візія професійної підготовки словесника. Сучасні тенденції методики навчання: мовно-літературна царина : колективна монографія / за заг. ред. проф. З. П. Бакум. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. С. 37–70.

98. Яковлева В. В., Голуб Н. М. Шляхи реалізації соціокультурного підходу до навчання української мови в 10–11-х класах профільної школи. *Арватівські читання – 2022* : зб. тез доповідей. Всеукраїнської студ. наук.-практич. інтернет-конференції (20 травня 2022 р.). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 112–115.

99. Ярмолюк А. Соціокультурна компетентність як показник ефективної комунікативної поведінки учня. *Українська мова і література у школі*. 2014. № 7. С. 7–12.

100. Ярмолюк А. Реалізація соціокультурної змістової лінії в контексті міжпредметної інтеграції. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 6. С. 32–36.

101. Ярмолюк А. Ціннісні домінанти соціокультурної компетентності учнів. *Теоретична і дидактична філологія*. 2014. Вип. 18. С. 154–159.

102. Ярмолюк А. В. Формування соціокультурної компетенції старшокласників на уроках української мови. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки* : наук. журнал. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. № 5. С. 134–136.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афоризми, прислів'я і приказки про здоров'я і здоровий спосіб життя / уклад. П. Д. Плахтій, О. А. Рарицький. Кам'янець-Подільський : МЕДОБОРИ (ПП Мошак М.І.), 2003. 72 с.
2. Народ скаже – як зав'яже : українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки / упоряд. Н. Шумада. Київ : Веселка, 1973. 232 с.
3. Прислів'я і приказки / упоряд. С. В. Мишанич та М. М. Пазяк. Київ : Вид-во «Дніпро», 1984. 390 с.
4. Російсько-український тлумачний словник паремій / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум, Л. А. Білоконенко, Т. І. Вавринюк, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. проф. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2016. 454 с.
5. Скарбниця народної мудрості / упоряд. Т. М. Панасенко. Харків : Фоліо, 2009. 286 с.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
7. Українські прислів'я та приказки: Дожовтневий період / упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. Київ, 1963. 791 с.

ДОДАТОК А

КОНСПЕКТ УРОКУ ДЛЯ 10 КЛАСУ

Тема уроку: Прислів'я, приказки, крилаті вирази, афоризми як різновиди фразеологізмів.

Мета уроку: поглибити й систематизувати знання учнів щодо прислів'їв, приказок, крилатих виразів, афоризмів; удосконалювати загальнопізнавальні вміння з'ясовувати походження і значення фразеологічних зворотів, прислів'їв і приказок та здатність використовувати їх в усному та писемному мовленні; за допомогою мовленнєво-комунікативного дидактичного матеріалу підвищувати мовну культуру, виховувати почуття любові до України та її культурного надбання.

Клас: 10 (профільний рівень).

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.

ХІД УРОКУ

I. Організація навчальної діяльності.

Привітання, перевірка готовності здобувачів освіти до уроку.

II. Повідомлення мети та завдань уроку.

Учитель звертає увагу учнів на знебарвлення мови, якщо вона позбавлена фразеологізмів, прислів'їв і приказок, крилатих висловів.

Сім'я вже ж вільна і нова.

Та тільки мати ледь жива.

Вона була б і вмерла вже не раз,

Та все питає, і на смертнім ложі, —

а де ж те Слово, що його Тарас

коло людей поставив на сторожі?! (Ліна Костенко).

III. Актуалізація опорних знань.

Пригадайте: Що ви знаєте про фразеологізми? Для чого вони потрібні в мовленні? Де можна відшукати значення фразеологізмів? Звідки походять українські фразеологізми?

До фразеологізмів належать крилаті вислови. Крилатим називають вислів, який став широко вживаним завдяки своїй виразності. Наприклад: *Учітєся, читайте, і чужому научайтєся, й свого не цурайтєся* (Т. Шевченко); *Життя без книг – це хата без вікна* (Д. Павличко); *Історія це святая святих народу* (О. Довженко). Чому ці вислови називаються крилатими?

Афоризм – це короткий влучний вислів, який виражає яку-небудь узагальнену думку. Наприклад: *Борітєся – поборєтє!* – слова з поеми Т. Шевченка «Кавказ» (це полум'яний заклик до боротьби проти національного й соціального гноблення). *Через терни до зірок* – латинський вислів (походить з твору давньоримського письменника і філософа Сенеки).

Вправа 1. Прочитай прислів'я і приказки про дорогу. Яке значення мають ці вислови? Які цінні рекомендації надають ці одиниці людині, яка, наприклад, зібралася в подорож?

1. Навпростець тільки ворони літають. 2. Лучче з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати. 3. Не в тім сила, що кобила сива, а як вона везе. 4. Коли їдеш в путь, обережним будь. 5. Краще погана дорога, ніж поганий супутник. 6. Краще погано їхати, ніж хороше йти.

Вправа 2. Прочитайте поетичні тексти В. Сосюри «Іду я стежкою дзвінкою» та І. Демченко «Дорога додому», у яких описано дорогу, життєві мандри людини. Які емоції та переживання ці поезії у вас викликали? Доберіть влучний фразеологізм, прислів'я чи приказку, щоб висловити своє ставлення до прочитаного. Розкажіть про свою найкращу подорож.

Вправа 4. Прочитайте поезію В. Стуса «Шевченко. Дорога до Орська». Відшукайте в тексті усталені вирази. Який образ дороги подав автор? Якими мовними засобами створено цей образ?

Вправа 5. Прочитайте текст. Доберіть прислів'я, приказки й крилаті вислови, щоб удосконалити наведений уривок.

Вузька дорога потяглася вгору між глинистими крутосхилами, вкритими чагарником. Попереду, десь зовсім близько, впоперек шляху синіло небо, позаду в просторих низинах вільно розкинулись левади, луги-оболої тонули в прозорості, спокійно сяяла річка, в вдовж неї табунилось білими хатками село. Он і хата Меланії з крилатими віконницями... Задивилася на південь, скоса поблискує шибками, наче відвертаючись від зальотного гостя...

Дорога крутішала, коні, напружуючись, захропіли, і всім довелося встати. Крокуючи узбіччям дороги, скульптор раз у раз підбирав на схилах глину, розминав її в пальцях (Олесь Гончар).

Вправа 5. Робота в парах. Доповніть прислів'я і приказки, щоб вони набули повноцінної форми й змісту.

1. *Тоді дорога спішна, ... коли розмова потішна.*
2. *Хто бува на коні, ... бува і під конем.*
3. *Хто на морі не бував, ... той лиха не бачив.*
4. *Хто навпростець ходить – ... дома не ночує.*
5. *Хто прошкує – ... дома не ночує.*
6. *Хто часто в дорозі, ... був під возом і на возі.*

IV. Підведення підсумків уроку. Оцінювання освітніх досягнень учнів та учениць. Домашнє завдання.

КОНСПЕКТ УРОКУ ДЛЯ 11 КЛАСУ

Тема уроку: Загальна характеристика синтаксичних одиниць, їх типів, зв'язків, засобів вираження синтаксичного зв'язку.

Мета уроку: систематизувати знання здобувачів освіти про синтаксис, його основні поняття, синтаксичні одиниці, види синтаксичного зв'язку, формувати вміння визначати види синтаксичного зв'язку в реченні; розвивати зв'язне мовлення засобом паремійного корпусу української мови; виховувати повагу до мови, народної мудрості, закоріненій у слові.

Клас: *11 (профільний рівень).*

Тип уроку: *комбінований.*

Обладнання: підручник Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.

ХІД УРОКУ

I. Організація навчальної діяльності.

Привітання, перевірка готовності здобувачів освіти до уроку.

II. Повідомлення мети та завдань уроку.

Учитель звертає увагу учнів на

III. Актуалізація опорних знань.

Назвіть основну синтаксичну одиницю.

Який існує зв'язок між одиницями синтаксису?

Які ви знаєте способи синтаксичного зв'язку?

III. Узагальнення й систематизація теоретичного матеріалу.

Спостереження з елементами аналізу мовних явищ

Вправа 1. Із-поміж запропонованих одиниць виділіть (усно) словосполучення, речення, текст. Умотивуйте свій вибір.

Журавель нахилився. Над криницею. Кришталева вода. Лелеки й журавлі. Матері залишаються з нами й тоді, коли їх нема (М. Луків). Минають дні, минають ночі, минає літо (Т. Шевченко). Снігу, снігу сиплеться довкола, і садів травнева білизна (В. Симоненко).

Вправа 2. Прочитай прислів'я і приказки. Визначте, якими саме реченнями вони представлені.

1. Гладь коня вівсом, а не батогом. 2. Горє тому, що на печі: сюди пече, туди гаряче; добре тому, що в дорозі: лежить собі на возі. 3. Далеко, та легко; а близько, та слизько. 4. За морем телушка полушка, та руб перевозу.

Вправа 3. Прочитайте поезію Б.-І. Антонича «Дороги». Визначте види синтаксичного зв'язку між членами речення. Який настрій у вас викликають ці поетичні рядки?

Вправа 4. Прочитайте наведені афоризми. Встанови, кому вони належать.

1. Подорож – єдина річ, купуючи яку, стаєш багатшим. 2. Життя під час подорожі - це мрія в чистому вигляді. 3. Тільки про дві речі ми будемо шкодувати на смертному одрі – що мало любили і мало подорожували. 4. Подорожі навчають більше, ніж будь-що інше. Іноді один день, проведений в інших місцях, дає більше, ніж десять років життя вдома. 5. Немає кращого способу дізнатися, чи подобається Вам людина чи викликає огиду, ніж вирушити з нею у подорож.

V. Підсумок уроку

Продовжити думку:

- Предметом вивчення синтаксису є ...
- Основною одиницею синтаксису є ...
- Я зрозумів (зрозуміла), що ніколи в житті ...

VI. Домашнє завдання.

ДОДАТОК В

**ПОЗАУРОЧНА РОБОТА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ВИХОВНИЙ ЗАХІД**

**Мовно-літературний вечір, присвячений Міжнародному дню сім'ї
(15 травня)**

Тема: «Моя родовідна пам'ять»

Мета: сформувати у старшокласників уявлення про родинні стосунки, звичаї та традиції в українській родині; розвинути творчі здібності учнів та учениць, образне і логічне мислення, уяву, вміння мислити нестандартно; виховувати повагу й любов до членів родини, до рідної землі.

Клас: 10 (профільний).

ХІД ЗАХОДУ

«Пізнай свій край... себе, Свій РІД, свій народ, свою землю – і ти побачиш шлях у життя. Шлях, на якому найповніше розкриються твої здібності. Ти даси йому продовження, вторувавши стежину, із тієї стежини вже рушили у життя твої нащадки. І також будеш ти».

Г. Сковорода

Лунає пісня пісня Ніни Матвієнко та Раїси Кириченко «Сік землі».

Слово вчителя:

«З роду в рід кладе життя мости,

Без коріння саду не цвісти,

Без стремління човен не пливе,

Без коріння сохне все живе.»

Сім'я – головна цінність в нашому житті. У травні відзначається Міжнародний день сімей – свято, присвячене проблемам сім'ї та родинним зв'язкам, яке започаткувала Організація Об'єднаних Націй. З 1980-их років організація приділяла питанням сім'ї все більше уваги. У 1993 році ООН встановила Міжнародний день сім'ї, а датою свята було обрано 15 травня.

Учень: Родовідна пам'ять – явище досить унікальне, оспіване у піснях, висловлене у віршах, переказах, легендах, казках, а особливо увіковічене воно у прислів'ях та приказках.

Учениця: Українські паремії, відомі як народні мудрі вислови, є невід'ємною частиною культурної спадщини народу. Вони є скарбом, що супроводжує нашу історію вже протягом віків і надає багатий досвід та поради новим поколінням. Ці вислови не просто фіксують факти; вони рекомендують, попереджають, виражають схвалення або осуд, надають навчання та глибину. Вони відзначаються спостережливістю, багатим життєвим досвідом і виразністю, а також часто мають в собі гумор, іронію та здоровий глузд. Родинні зв'язки та взаємовідносини завжди супроводжувалися цими «перлами» усної народної творчості, які передавалися з покоління в покоління:

Учені по черзі наводять приклади паремій, аргументуючи свій вибір:

Земля без води мертва, людина без сім'ї – пустоцвіт

Людина без братів і сестер – самотнє дерево

Людина без сім'ї, що дерево без плодів

Батько не той, що породив, а той, що спорядив

Не та мати, що родила, а та, що вигодувала (зростила)

Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів

Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець

Від малих дітей голова болить, а від великих – серце

Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться

Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг звалять

Учень: Сім'я, родина, та спадщина нашого роду - це надійні стовпи, на яких ми будемо свою ідентичність та майбутнє. Важливо пам'ятати і цінувати цей фундамент, а також вдячність висловлювати нашим предкам за їхні цінні поради та настанови, що допомагають нам зберегти і розвивати сімейне вогнище. Ці цінності передаються через покоління у народних приказках, прислів'ях та висловах.

Учень:

А що дитині треба?
 Дім красивий, білий.
 І, як світлий образ,
 Мамин погляд добрий,
 Й батька дорогого
 Чути добре слово.
 А ще гарно б мати
 І сестру, і брата...

Учениця:

«Родина», «рід», які слова святі!
 Вони потрібні кожному в житті,
 Бо всі ми з вами гілочки на дереві,
 Що вже стоїть віки.
 Це дерево – наш славний родовід,
 Це батько, мати, прадід твій і дід.
 Батько і мати – два сонця гарячих,
 Що нам дарують надію й тепло,
 Батько і мати у долі дитячій
 Так необхідні, щоб щастя було !

Наприкінці заходу лунає пісня Назарія Яремчука «*Родина, родина – від батька й до сина*».

Підсумкове слово вчителя: Звершимо наш захід влучним українським прислів'ям «*Де мир та лад, там і Божя благодать*».

Миру та благодаті нашій Україні! Героям слава!